

ΧΑΡΟΚΟΠΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

Τμήμα Γεωγραφίας

Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών

«Εφαρμοσμένη Γεωγραφία και Διαχείριση του Χώρου»

Κατεύθυνση: Ευρωπαϊκές Πολιτικές, Σχεδιασμός και Ανάπτυξη του Χώρου

Ανθεκτικότητα: οικονομική σταθερότητα, προσαρμογή και εξέλιξη στην
περιφερειακή και τουριστική ανάπτυξη

Διπλωματική εργασία της Τσακοπούλου Κωνσταντίνας

Επιβλέπουσα καθηγήτρια: Σκορδίλη Σοφία

Αθήνα, Ιούνιος 2013

Ευχαριστίες

Χαίρομαι που υπάρχει αυτή η σελίδα, γιατί τα ευκόλως εννοούμενα πρέπει κάποτε να λέγονται... Πρώτα θα ήθελα να ευχαριστήσω το Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, που μου έδωσε την ευκαιρία μέσα από το μεταπτυχιακό του πρόγραμμα να προσεγγίσω ένα επιστημονικό πεδίο ξένο προς την αρχική μου κατάρτιση. Πολλά πολλά ευχαριστώ στην καθηγήτριά μου, την κα Σοφία Σκορδίλη, που με παρότρυνε σε όλη αυτή την προσπάθεια και φρόντισε να με καθοδηγήσει στη συζήτηση που έχει αναπτυχθεί για την οικονομική και περιφερειακή ανθεκτικότητα.

Και, τελευταίο αλλά πολύ σημαντικό, ένα μεγάλο ευχαριστώ στην οικογένειά μου που στηρίζει κάθε μου προσπάθεια.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πίνακας εικόνων	5
Πίνακας σχημάτων	6
Πίνακας γραφημάτων	6
ΠΕΡΙΛΗΨΗ	7
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	8
Ανθεκτικότητα – τρωτότητα - βιωσιμότητα	9
1. Ο ΛΟΓΟΣ ΤΗΣ ΕΠΑΝΑΦΟΡΑΣ: ΟΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΕΣ ΩΣ ΣΥΣΤΗΜΑΤΑ ΙΣΟΡΡΟΠΙΑΣ	12
1.1 Μηχανική ανθεκτικότητα	12
Κριτική αποτίμηση	13
1.2 Οικολογική ανθεκτικότητα	16
Τα κατώφλια (Thresholds)	18
Οικολογική ανθεκτικότητα και περιφερειακή ανάπτυξη	20
Ο εγκλωβισμός μιας περιφέρειας και οι παγίδες της ιστορίας	24
Ο λόγος της επαναφοράς: κριτική αποτίμηση	26
2.ΕΞΕΛΙΚΤΙΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ	28
2.1 Εξελικτική ανθεκτικότητα και θεωρία της πολυπλοκότητας (complexity theory)	30
Οι περιφέρειες ως πολύπλοκα συστήματα (complex systems)	31
2.2 Το μοντέλο της παναρχίας: η εξέλιξη μέσα από την προσαρμογή	33
Το κοινωνιο-οικολογικό σύστημα	33
Ο κύκλος προσαρμογής	33
Υπό το πρίσμα του χώρου και του χρόνου	37
Εμπειρικές αναλύσεις	40
Η θετική συμβολή του μοντέλου στις περιφερειακές σπουδές	42
Από το φυσικό στον κοινωνικό κόσμο	43
2.3 Η εξελικτική ανθεκτικότητα ως εργαλείο πολιτικής διαχείρισης	46
3. ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ	48
3.1. Η οικονομική ανθεκτικότητα του τουριστικού κλάδου	49
Η απασχόληση στον τουριστικό κλάδο των Η.Π.Α.	49
Whale-watching: οικονομική ανθεκτικότητα απέναντι στην κλιματική αλλαγή	50
Καταδυτικός τουρισμός στο Phuket της Ταϊλάνδης	53
3.2. Βιώσιμη τουριστική ανάπτυξη	57
Το πολύπλοκο σύστημα του τουριστικού προορισμού	58
Οι αυτόχθονες	60
Οι δείκτες	62
Τουριστική ανάπτυξη στο Μεγάλο Κοραλλιογενή Ύφαλο, Αυστραλία	65
Η εξέλιξη ενός τουριστικού προορισμού	70
Από την ήπια τουριστική ανάπτυξη στο μαζικό τουρισμό: το νησάκι Perhentian Kecil, Μαλαισία	72

Διακυβέρνηση: με σκοπό την ανθεκτικότητα	76
Η διαχείριση της αποκατάστασης: ανθεκτικότητα στις παράκτιες περιοχές της Ταϊλάνδης	77
Η διαχείριση της κλιματικής αλλαγής στην περιοχή Gotthard, Ελβετία	80
Η συνδιαχείριση των τουριστικών πόρων	82
Συνδιαχείριση προστατευόμενων περιοχών	84
Η κοινότητα της Agua Blanca, Ισημερινός	85
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	89
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	92

ΠΙΝΑΚΑΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

Εικόνα 1: Οργάνωση ταξιδιών για την παρακολούθηση των φαλαινών στην Αλάσκα. Έρευνες δείχνουν ότι αυτή η περιοχή πρόκειται να ευνοηθεί από την κλιματική αλλαγή.	51
Εικόνα 2: Το τσουνάμι πλήττει τις ακτές της Ταϊλάνδης στις 26 Δεκεμβρίου 2004	53
Εικόνα 3: Νόμιμες και άτυπες επιχειρήσεις καταδυτικού τουρισμού στο Phuket	53
Εικόνα 4: Οι πολιτικές αναταραχές που ξέσπασαν το φθινόπωρο του 2008 στην Ταϊλάνδη εξαιτίας μιας συνεχιζόμενης διαμάχης ανάμεσα στην κυβέρνηση και στην αντιπολίτευση, κράτησαν κλειστά τα αεροδρόμια της Μπανγκόγκ για μία εβδομάδα.	54
Εικόνα 5: Το οικοτουριστικό χωριό Binna Burra στο εθνικό πάρκο Lamington στο Queensland της Αυστραλίας	63
Εικόνα 6: Το θαλάσσιο πάρκο γύρω από το Μεγάλο Κοραλλιογενή Υφαλο. Οι περιοχές Cairns και Whitsundays προσελκύουν 88% των επισκεπτών - Πηγή: Biggs (2011b): 4.	65
Εικόνα 7: Τουριστικά καταλύματα στο Perhentian Kecil - Πηγή: Hamzah et al. 2013	73
Εικόνα 8: παραδοσιακά καταλύματα στο Perhentian Kecil	74
Εικόνα 9: το Bubu Resort	75
Εικόνα 10: Τουριστικά ενδιαφέροντα στο Phuket και στην περιφέρεια Krabi, Ταϊλάνδη – Πηγή: http://travelholidaygallery.com/map-krabi-phuket-phiphi-songkhla-und-hat-yai-south-thailand.html , πρόσβαση στις 26.06.2013	77
Εικόνα 11: Οι περιοχές Krabi, Phuket και Phang Nga της Ταϊλάνδης. Οι τουριστικοί προορισμοί στους οποίους πραγματοποιήθηκε η έρευνα είναι σημειωμένοι σε μωβ πλαίσιο - Πηγή: http://amazingasia.ru/krabi/map_krabi_02.php , πρόσβαση στις 26.06.2013.	78
Εικόνα 12: Ο χειμερινός προορισμός της περιοχής Dissentis / Sedrun, Ελβετία	80
Εικόνα 13: Ο ιστότοπος του επίσημου γραφείου τουρισμού της περιοχής Dissentis / Sedrun. Επιχειρείται η διαφοροποίηση του τουριστικού προϊόντος και η άμβλυση της εποχικότητας (τουριστική περίοδος χειμώνα - καλοκαίρι) - Πρόσβαση στις 26.06.2013.	81
Εικόνα 14: Ο παραδοσιακός οικισμός της Agua Blanca	85
Εικόνα 15: Η περιοχή της κοινότητας Agua Blanca στον Ισημερινό	85
Εικόνα 16: Ιαματικές πηγές στην Agua Blanca	86
Εικόνα 17: Η ιστοσελίδα της κοινότητας Salango. Μέσα από την ιστοσελίδα προωθείται ο τουρισμός που έχουν αναπτύξει οι κοινότητες των αυτοχθόνων του Ισημερινού – Πρόσβαση στις 11.06.2013.	87
Εικόνα 18: Το μουσείο της Agua Blanca	87

ΠΙΝΑΚΑΣ ΣΧΗΜΑΤΩΝ

Σχήμα 1: Η μεταφορά της μπάλας στη λεκάνη - Πηγή: Walker and Salt 2006: 54	18
Σχήμα 2: Η οικονομία επανέρχεται στο αρχικό μονοπάτι ανάπτυξης - Πηγή: Martin 2011: 8	20
Σχήμα 3: Η οικονομία της περιφέρειας εγκλωβίζεται σε ένα κατώτερο μονοπάτι ανάπτυξης - Πηγή: Martin 2011: 12	21
Σχήμα 4: Η οικονομία ανακάμπτει σε καλύτερο μονοπάτι ανάπτυξης	22
Σχήμα 5: Τα τέσσερα στάδια του κύκλου προσαρμογής - Πηγή: http://www.resallience.org/index.php/adaptive_cycle	34
Σχήμα 6: Διαβαθμίσεις της ανθεκτικότητας στις διαφορετικές φάσεις του κύκλου προσαρμογής – Πηγή: Simmie and Martin 2009: 8	36
Σχήμα 7 Παραλλαγές του κύκλου προσαρμογής - Πηγή: Walker and Salt 2006: 83	37
Σχήμα 8: Μοντέλο για την ανθεκτικότητα των τουριστικών επιχειρήσεων που δραστηριοποιούνται στην παρακολούθηση φαλαινών	52
Σχήμα 9: Συστημική προσέγγιση του τουρισμού σύμφωνα με το μοντέλο της παναρχίας – Πηγή: Farrell et al. 2004: 279	59
Σχήμα 10: Διάγραμμα των σχέσεων που διαμορφώνουν το κοινωνιο-οικολογικό σύστημα στο Μεγάλο Κοραλλιογενή Ύφαλο - Πηγή: Biggs 2011b: 6	66
Σχήμα 11: ο κύκλος ζωής του τουριστικού προορισμού - Πηγή: Butler, 1980:7	71
Σχήμα 12: Η αξιολόγηση της συνδιαχείρισης του τουριστικού προορισμού μέσα από την οπτική της ανθεκτικότητας - Πηγή: Plummer and Armitage 2007: 65	83

ΠΙΝΑΚΑΣ ΓΡΑΦΗΜΑΤΩΝ

Γράφημα 1: Μέτρα αντιμετώπισης της κρίσης που προκάλεσε το τσουνάμι του 2004 - Πηγή: Biggs et al. 2012: 656	55
Γράφημα 2: Μέτρα αντιμετώπισης της πολιτικής κρίσης του 2008 - Πηγή: Biggs et al. 2012: 657	56
Γράφημα 3: Η εποχικότητα της τουριστικής δραστηριότητας στην Agua Blanca - Πηγή: Ruiz-Ballesteros 2011: 661	88

Η έννοια της ανθεκτικότητας (resilience) αναδύθηκε μέσα από το χώρο των περιβαλλοντικών σπουδών και πλέον είναι ευρύτατα διαδεδομένη τόσο στο δημόσιο λόγο όσο και στις κοινωνικές και οικονομικές επιστήμες. Η παρούσα εργασία επιχειρεί την επισκόπηση της βιβλιογραφίας για την ανθεκτικότητα όπως εφαρμόζεται στις περιφερειακές σπουδές και στη μελέτη της τουριστικής ανάπτυξης. Διερευνά το ευρύ φάσμα του εννοιολογικού πεδίου της ανθεκτικότητας και τη χρησιμότητα των διαφορετικών σημασιών για τη μελέτη αφ' ενός μεν της οικονομικής ανάπτυξης και σταθερότητας, αφ' ετέρου της εξέλιξης και προσαρμογής των περιφερειών και των τουριστικών προορισμών στις συνθήκες αβεβαιότητας του σύγχρονου παγκοσμιοποιημένου περιβάλλοντος. Τέλος, θέτει το ζήτημα του ηθικού περιεχομένου της ανθεκτικότητας και της χρήσης του όρου από τους φορείς πολιτικής.

Η συζήτηση για την ανθεκτικότητα (resilience) ξεκίνησε στις περιβαλλοντικές επιστήμες για να περιγράψει την ικανότητα ορισμένων οικοσυστημάτων να επιβιώνουν σε αντίξοες και ακραίες συνθήκες. Ο όγκος της βιβλιογραφίας δείχνει ότι η μεταφορά της ανθεκτικότητας είχε κάτι να πει για τα συστήματα περισσότερων και πολύ διαφορετικών μεταξύ τους επιστημονικών κλάδων, όπως η ψυχολογία, η κοινωνιολογία, οι φυσικές καταστροφές, η οικονομία. Στην οικονομική ανάλυση η ανθεκτικότητα ορίστηκε αρχικά ως η ικανότητα μιας οικονομίας να αποκαταστήσει το σημείο ισορροπίας της μετά από ένα ισχυρό εξωτερικό πλήγμα. Στις περιφερειακές σπουδές ωστόσο η ανθεκτικότητα δεν ενδιαφέρει μόνο ως ικανότητα αποκατάστασης του προηγούμενου επιπέδου ζωής της περιφέρειας. Πρόσφατη βιβλιογραφία τη συνδέει με την ικανότητα προσαρμογής και την εξέλιξη των περιφερειών.

Γιατί η ανθεκτικότητα είναι τόσο δημοφιλής σήμερα; Τι συνεισφέρει στην οικονομική και περιφερειακή ανάλυση; Φαίνεται ότι στην παρούσα συγκυρία η έννοια ανταποκρίνεται στην αίσθηση ότι ο κίνδυνος υφίσταται σε περισσότερους τομείς (στον οικονομικό, τον κοινωνικό, τον τομέα του περιβάλλοντος) αλλά και σε περισσότερα επίπεδα (η παγκοσμιοποίηση αναδεικνύει τη συνάφεια που έχουν για το δικό μας σύστημα μεταβολές που συμβαίνουν σε ευρύτερες χωρικές και χρονικές κλίμακες οι οποίες άλλοτε δεν μας αφορούσαν).

Η ανθεκτικότητα μας δίνει το πλαίσιο στο οποίο μπορούμε να συνδυάσουμε έννοιες από περισσότερους επιστημονικούς χώρους για να εξηγήσουμε γιατί κάποιες περιφέρειες, κάποιοι προορισμοί κατάφεραν να ξεπεράσουν τις οικονομικές αντιξοότητες στη βραχυχρόνια ή στη μακροχρόνια περίοδο και να διασφαλίσουν υψηλό βιοτικό επίπεδο για τους κατοίκους τους. Επίσης διαμορφώνει ένα πεδίο έρευνας στο οποίο διαφορετικές επιστημονικές προσεγγίσεις μπορούν να συνδιαλεχθούν και να διευκρινίσουν τον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζουν κρίσιμα ζητήματα όπως ο χρόνος (στιγμιαίος ή εξελικτικός), ο χώρος (τοπική, περιφερειακή, εθνική ή παγκόσμια κλίμακα), οι θεσμοί (έλεγχος από πάνω προς τα κάτω ή συνδιαχείριση του συστήματος) και η δράση των υποκειμένων (χαρακτηρίζεται από ορθολογισμό, προσαρμοστικότητα, μαθησιακή ικανότητα;) (Christopherson et al. 2010: 3-4).

Μας υποχρεώνει τέλος να επανεξετάσουμε τις επιστημονικές προσεγγίσεις μέσα από ένα ερώτημα λειτουργίας και σκοπού. Γιατί κάποιες περιφέρειες είναι ανθεκτικές; Πώς μπορούμε να οικοδομήσουμε την ανθεκτική περιφέρεια; Θέτει δηλαδή την επιστημονική έρευνα υπό το πρίσμα της πολιτικής πράξης.

Η ανθεκτικότητα θέτει ερωτήματα για την ικανότητα ανταπόκρισης απέναντι σε εξωγενείς απειλές, για την διατήρηση της ποιότητας ζωής, για τη συνέχιση της ανάπτυξης παρά την αβεβαιότητα και τον κίνδυνο. Ανάλογα ερωτήματα έχουν τεθεί και από τη βιβλιογραφία για τη *βιωσιμότητα* (*sustainability*) και την *τρωτότητα* (*vulnerability*). Πριν προχωρήσουμε θα προσπαθήσουμε να συνοψίσουμε τα βασικά σημεία επαφής και απόκλισης των εννοιών αυτών.

ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ – ΤΡΩΤΟΤΗΤΑ - ΒΙΩΣΙΜΟΤΗΤΑ

Καθώς αναπτύχθηκε στο περιβάλλον της οικολογίας, η ανθεκτικότητα συναντήθηκε προοδευτικά με την έρευνα για τη βιώσιμη ανάπτυξη. Επιχειρώντας να αποσαφηνίσει τη διαφορά ανάμεσα στην ανθεκτικότητα και τη βιωσιμότητα, ο N. Adger (Adger 2010) αντιδιαστέλλει την κανονιστική και την περιγραφική φύση των δύο όρων. Η βιωσιμότητα αποτελεί σκοπό, ένα ιδανικό προς το οποίο πρέπει να τείνει η διαχείριση του κοινωνικού, οικονομικού και περιβαλλοντικού συστήματος. Μέρος αυτής της έννοιας αποτελεί και η κανονιστική χρήση της ανθεκτικότητας: για να είναι βιώσιμο ένα σύστημα πρέπει να είναι ανθεκτικό, να είναι ικανό να μαθαίνει, να εξελίσσεται και να προσαρμόζεται στις αλλαγές του περιβάλλοντος. Η ανθεκτικότητα αποτελεί επομένως μέρος της ατζέντας για τη βιωσιμότητα και σκοπό της δίκαιης διακυβέρνησης.

Ωστόσο, αν περιοριστούμε στην περιγραφική χρήση του όρου, η ανθεκτικότητα αντιμετωπίζεται πλέον ως ιδιότητα ορισμένων συστημάτων. Κάποια συστήματα είναι ανθεκτικά, κάποια άλλα όχι. Με αυτή την έννοια ένα ανθεκτικό σύστημα μπορεί να μην παράγει τα επιθυμητά κοινωνικά ή άλλα αποτελέσματα, να μην υπηρετεί δηλαδή το σκοπό της βιώσιμης ανάπτυξης. Για παράδειγμα, μια λίμνη που έχει περιέλθει σε καθεστώς ευτροφισμού είναι ένα ανθεκτικό οικοσύστημα το οποίο δεν παρέχει πλέον τα προϊόντα και τις υπηρεσίες μιας λίμνης με καθαρό νερό.

Περαιτέρω η ανθεκτικότητα ορίζεται ως η ικανότητα του συστήματος να απορροφήσει μια διαταραχή και να προσαρμοστεί στις μεταβαλλόμενες συνθήκες, ενώ η τρωτότητα περιγράφεται με αρνητικούς όρους. Είναι ο βαθμός στον οποίο το σύστημα είναι *ευάλωτο* στη διαταραχή (Adger 2006: 268-269).

Ο Adger (Adger 2006: 270-272) εντοπίζει τρεις διαφορετικές προσεγγίσεις της τρωτότητας. Η πρώτη παράδοση αναπτύχθηκε τη δεκαετία του '80 και ερευνά τις περιπτώσεις πληθυσμών που πλήττονται από την πείνα. Δίνει βάρος στους οικονομικούς και θεσμικούς παράγοντες που καθορίζουν την ανεπαρκή πρόσβαση σε τρόφιμα. Αντιθέτως η βιβλιογραφία για την αντιμετώπιση των φυσικών απειλών τονίζει τη σημασία των περιβαλλοντικών παραγόντων. Εδώ συναντούμε δύο διαφορετικές θεωρήσεις (Lewis 1999: 4-8, Adger 2006: 271-272). Σύμφωνα με την πρώτη οι

καταστροφές είναι φυσικές, εξωγενείς, προέρχονται από χαρακτηριστικά του περιβάλλοντος και εξαρτώνται από τη θέση και την ποιότητα κατασκευής των ανθρώπινων εγκαταστάσεων. Πρόκειται για τεχνοκρατική αντίληψη, σύμφωνα με την οποία η τρωτότητα οφείλεται σε κακή διαχείριση των φορέων.

Για τη δεύτερη θεώρηση η τρωτότητα αποτελεί κοινωνική έννοια. Αν μια ομάδα του πληθυσμού είναι η όχι ευάλωτη στις φυσικές καταστροφές εξαρτάται από τη γεωγραφία των σχέσεων εξουσίας και οικονομικής ανάπτυξης. Η φυσική απειλή είναι υπαρκτή σε μια περιοχή (π.χ. σε ένα ηφαιστειογενές νησί), μετατρέπεται όμως σε φυσική καταστροφή από τη στιγμή που μια ευάλωτη ανθρώπινη κοινότητα οδηγείται να εγκατασταθεί εκεί. Σε αυτό το πλαίσιο η τοπική κοινωνία μπορεί να περάσει από τη διαχείριση της κρίσης στον προσδιορισμό και την αντιμετώπιση των αιτιών του προβλήματος.

Η πρόσφατη έρευνα συνθέτει τις προηγούμενες προσεγγίσεις και εξετάζει την τρωτότητα ως αποτέλεσμα αλληλεπίδρασης του φυσικού και κοινωνικού συστήματος. Η τρωτότητα του συστήματος καθορίζεται από την σύνδεση ετερογενών μεταβλητών σε περισσότερες κλίμακες. Για παράδειγμα, η εξάρτηση από μία αποκλειστικά οικονομική δραστηριότητα (π.χ. η μονοκαλλιέργεια στη γεωργία) δημιουργεί συνθήκες ευπάθειας. Ο βαθμός όμως στον οποίο είναι εκτεθειμένος ένας πληθυσμός εξαρτάται ταυτόχρονα από παραμέτρους όπως το κοινωνικό κεφάλαιο ή η υφιστάμενη αγροτική πολιτική.

Η έννοια λοιπόν βρίσκεται κοντά στο περιεχόμενο της ανθεκτικότητας. Και στις δύο περιπτώσεις η έρευνα ενδιαφέρεται για τις πιθανές διαταραχές, την αντίδραση του συστήματος και την ικανότητα προσαρμογής. Η διαφορά βρίσκεται στον τρόπο με τον οποίο οι ερευνητές ορίζουν το αντικείμενό τους. Η ανθεκτικότητα επιχειρεί να αναδείξει τους μηχανισμούς που δημιουργούν την ευπάθεια του συστήματος συνολικά και όχι μεμονωμένων πληθυσμιακών ομάδων. Ταυτόχρονα επιδιώκει να εντοπίσει τα χαρακτηριστικά που κάνουν ένα σύστημα ανθεκτικό και το βοηθούν να αλλάζει προσαρμοζόμενο στις εξωτερικές συνθήκες. Οι μελέτες για την τρωτότητα μπορούν να συνεισφέρουν στην ανθεκτικότητα με την έρευνα για τις πιθανές διαταραχές και τις διαδικασίες που μπορεί να οδηγήσουν στην κατάρρευση του συστήματος και τη μετατροπή του σε κάτι μη επιθυμητό. (Adger 2006: 268).

Στην παρούσα εργασία επιχειρείται η επισκόπηση της βιβλιογραφίας για την ανθεκτικότητα όπως εφαρμόζεται στις περιφερειακές σπουδές και στη μελέτη του τουριστικού κλάδου. Έμφαση δίνεται στον τρόπο με τον οποίο διαφορετικοί ορισμοί της ανθεκτικότητας στο πλαίσιο των περιβαλλοντικών επιστημών έχουν επηρεάσει τη μελέτη της οικονομικής ανθεκτικότητας των

περιφερειών και στη χρησιμότητα και στους περιορισμούς αυτής της ανάλυσης (κεφ. 1 και 2). Στη συνέχεια εξετάζεται η εφαρμογή της έννοιας στην τουριστική ανάπτυξη (κεφ. 3). Στον τουρισμό η σύμπτωση της οικονομικής με την περιβαλλοντική κρίση βγάζει την έρευνα από τα συνηθισμένα μονοπάτια της οικονομικής ανάλυσης και μας αναγκάζει να επεξεργαστούμε νέες στρατηγικές για την ανθεκτικότητα. Οι τουριστικοί προορισμοί αποτελούν έναν ιδιαίτερο χώρο στον οποίο τίθενται προβλήματα περιφερειακής ανάπτυξης. Οι σχετικές έρευνες πεδίου μπορούν να εμπλουτίσουν τα μεθοδολογικά εργαλεία και τις έννοιες της περιφερειακής ανθεκτικότητας. Τέλος (συμπεράσματα), αξιολογείται η επίδραση της συζήτησης για την ανθεκτικότητα στη διαμόρφωση του δημόσιου πολιτικού λόγου.

1. Ο ΛΟΓΟΣ ΤΗΣ ΕΠΑΝΑΦΟΡΑΣ: ΟΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΕΣ ΩΣ ΣΥΣΤΗΜΑΤΑ ΙΣΟΡΡΟΠΙΑΣ

Η έννοια της ανθεκτικότητας προέρχεται από το χώρο της περιβαλλοντικής επιστήμης, όπου χρησιμοποιείται με περισσότερες σημασίες ήδη από τη δεκαετία του '60 στο πλαίσιο της συζήτησης για την προστασία των οικοσυστημάτων. Στη συνέχεια θα παρουσιάσουμε τις θεωρήσεις της ανθεκτικότητας που αντιλαμβάνονται τα συστήματα ως συστήματα ισορροπίας και θα αναλύσουμε την επίδρασή τους στις κοινωνικές επιστήμες και τη διαμόρφωση πολιτικής.

1.1 ΜΗΧΑΝΙΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ

Η *μηχανική ανθεκτικότητα (engineering resilience)*¹ περιγράφει την ικανότητα του συστήματος να αντιστέκεται στις διαταραχές και να ανακτά γρήγορα το σημείο ισορροπίας του (Grimm and Calabrese 2011: 6-7, Pendall et al. 2008: 2, Simmie and Martin 2009: 2, Walker and Cooper 2011: 146, Davoudi 2012: 300). Είναι μια έννοια που αναπτύχθηκε στο πλαίσιο της οικολογίας των συστημάτων (systems ecology). Μέτρο της μηχανικής ανθεκτικότητας αποτελεί ο χρόνος t που χρειάζεται το σύστημα για να επανέλθει στο σταθερό σημείο ισορροπίας του μετά από μια διαταραχή. Όσο πιο γρήγορα επανέλθει το σύστημα τόσο πιο ανθεκτικό είναι.

Με αυτή την έννοια η ανθεκτικότητα χρησιμοποιείται στην ψυχολογία και στη μελέτη των φυσικών και ανθρωπογενών καταστροφών για να περιγράψει την ικανότητα των ανθρώπων, μιας κοινότητας ή μιας ευρύτερης περιοχής να επανέλθει στο σημείο αναφοράς μετά από ένα ψυχικό τραύμα ή ένα εξωτερικό πλήγμα.

Οι τρομοκρατικές επιθέσεις της 11ης Σεπτεμβρίου 2001, οι καταστροφές που προκάλεσε ο τυφώνας Κατρίνα το 2005, αλλά και η οικονομική ύφεση που οδήγησε σε μαζική απώλεια θέσεων εργασίας τη δεκαετία του 2000 σε ορισμένες περιφέρειες των Η.Π.Α. έφεραν στο προσκήνιο την έννοια της ανθεκτικότητας στην οικονομική ανάλυση. Οι Hill et al. (2008: 3) συνοψίζουν τις οικονομικές προσεγγίσεις του θέματος λέγοντας ότι:

«Ίσως η πιο φυσική σημασία της οικονομικής ανθεκτικότητας μιας περιφέρειας για έναν οικονομολόγο είναι η ικανότητα της οικονομίας της να διατηρήσει την προϋπάρχουσα κατάσταση (η οποία γενικά

---

¹ Ο όρος «μηχανική» χρησιμοποιήθηκε εκ των υστέρων για να περιγράψει αυτό τον ορισμό της ανθεκτικότητας σε αντιδιαστολή προς την «οικολογική» ανθεκτικότητα που εξετάζουμε στη συνέχεια. Ο ορισμός της μηχανικής ανθεκτικότητας θυμίζει την ετυμολογία της λέξης από το λατινικό ρήμα “resilire”, πηδών προς τα πίσω.

θεωρείται ότι αντιστοιχεί σε ένα σημείο ισορροπίας), όταν εκδηλώνεται κάποιου είδους εξωγενές πλήγμα.» (η μετάφραση δική μου)

Η θεώρηση αυτή συντάσσεται με την έννοια του σημείου ισορροπίας στην κλασική οικονομική θεωρία: μια διαταραχή αναγκάζει την οικονομία να παρεκκλίνει από το σημείο ισορροπίας της αλλά το σύστημα αυτορυθμίζεται ώστε να επιστρέψει σε αυτό. Η ανθεκτικότητα του συστήματος αποτιμάται από το βαθμό στον οποίο είναι ευαίσθητο στη διαταραχή και από την ταχύτητα επιστροφής του στο αρχικό σημείο ισορροπίας. Μια πόλη ή μια περιφέρεια είναι ανθεκτικές αν ανακτούν τα αρχικά επίπεδα πληθυσμού, δόμησης ή απασχόλησης μετά από ένα σύντομο χρονικό διάστημα. Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις η ανθεκτικότητα ταυτίζεται με τη μακροοικονομική σταθερότητα μιας περιφέρειας (Hill et al. 2008: 3-4, Pendall et al. 2008: 3).

ΚΡΙΤΙΚΗ ΑΠΟΤΙΜΗΣΗ

Η μηχανική ανθεκτικότητα, όπως χρησιμοποιείται τόσο στην οικολογία όσο και στις περιφερειακές σπουδές, απηχεί μια γραμμική θεώρηση του συστήματος: το σύστημα μεταβάλλεται συνεπεία μιας σχέσης αιτίου και αιτιατού με το περιβάλλον του. Στις περιβαλλοντικές σπουδές αυτή η θεώρηση διαμορφώνει αντιστοίχως και τον κυρίαρχο τρόπο διαχείρισης του περιβάλλοντος σήμερα. Ο άνθρωπος μπορεί να αντλεί τα αγαθά και τις υπηρεσίες που χρειάζεται από ένα οικοσύστημα παρεμβαίνοντας ώστε να μεγιστοποιήσει την απόδοσή του ως προς αυτά τα στοιχεία (Walker and Salt 2006: 30-31). Μπορούμε δηλαδή να ελέγξουμε το σύστημα για να αυξήσουμε την παραγωγικότητά του αρκεί να ελέγχουμε περιοδικά τη λειτουργία του οικοσυστήματος, ώστε οι παρεμβάσεις μας να μην το καταστρέφουν. Ωστόσο, όπως θα αναλυθεί διεξοδικά στη συνέχεια, τα οικοσυστήματα δεν είναι απλά γραμμικά συστήματα στα οποία η ανθρώπινη παρέμβαση μπορεί να έχει ελεγχόμενα και επιθυμητά αποτελέσματα. Ή τουλάχιστον δεν είναι έτσι στην ευρύτερη κλίμακα του χώρου και του χρόνου που υπερβαίνει τη διάρκεια και την έκταση που καταλαμβάνει μια ανθρώπινη επιχειρηματική δραστηριότητα.

Αντιστοίχως στην οικονομική ανάλυση η γραμμική θεώρηση του συστήματος αποδέχεται ότι παρεμβάσεις σε ορισμένες μεταβλητές του συστήματος θα ενισχύσουν την ανθεκτικότητα του συστήματος και θα το επαναφέρουν γρήγορα στο σημείο ισορροπίας. Παραβλέπει το γεγονός ότι τα κοινωνικοοικονομικά συστήματα είναι συστήματα δρώντων που αλληλεπιδρούν σε περισσότερα χρονικά και χωρικά επίπεδα. Αν σχεδιάσουμε μια παρέμβαση στις μεταβλητές του συστήματος σε ένα επίπεδο – αυτό που μας ενδιαφέρει τη συγκεκριμένη στιγμή – τότε τα αποτελέσματα των

παρεμβάσεων μάς φαίνονται απρόβλεπτα ακριβώς γιατί δεν έχουμε αξιολογήσει την ανατροφοδότηση των μεταβλητών σε περισσότερα επίπεδα.

Γενικότερα, η μηχανική ανθεκτικότητα πάσχει από τις αδυναμίες της κλασσικής οικονομικής θεωρίας του σημείου ισορροπίας. Καταρχάς παραγνωρίζει τις διαφορές που προκύπτουν από τη χωρική κλίμακα (Pike et al. 2010: 61). Η ανάλυση βασίζεται στην παραδοχή ότι η λειτουργία των δυνάμεων της αγοράς θα επαναφέρει την οικονομία στο σημείο ισορροπίας, είτε πρόκειται για εθνική είτε για περιφερειακή είτε για τοπική οικονομία. Με αυτό τον τρόπο δεν εξηγείται η γεωγραφική διαφοροποίηση και η ανισότητα που παρουσιάζουν οι περιοχές ως προς το βαθμό ανθεκτικότητάς τους.

Επιπλέον, στο πλαίσιο της μηχανικής ανθεκτικότητας θεωρείται ότι τα συστήματα έχουν ένα σημείο ισορροπίας που αποτελεί και το φυσικό σημείο ισορροπίας τους. Εξ ου και η σημασία της ταχείας επαναφοράς στο σημείο αυτό. Ωστόσο, όπως απέδειξε το παράδειγμα της καταστροφής της Ν. Ορλεάνης, το αρχικό σημείο ισορροπίας μιας περιοχής μπορεί να απέχει πολύ από το επιθυμητό. Εξάλλου, είναι αμφισβητήσιμη η ίδια η αντίληψη ότι παρ' όλο που το συγκεκριμένο μονοπάτι ανάπτυξης της περιοχής έχει ανακοπεί από εξωγενείς παράγοντες, παραμένει θεωρητικά σε ισχύ και μπορούμε να επιστρέψουμε σε αυτό (Christopherson et al. 2010: 6) .

Αν θέλουμε να είμαστε ακριβείς θα πρέπει να μιλήσουμε για ανθεκτικότητα μιας μεταβλητής και όχι του συστήματος. Για παράδειγμα, οι μελέτες για την ταχύτητα αποκατάστασης μιας περιοχής μετά από μια φυσική καταστροφή, συχνά αποτιμούν την ανθεκτικότητα ανάλογα με την ταχύτητα με την οποία αποκαθίσταται το οικιστικό περιβάλλον ή ο αστικός πληθυσμός. Αντιστοίχως η περιφερειακή ανθεκτικότητα αποτιμάται ανάλογα με την ταχύτητα επιστροφής στα προηγούμενα επίπεδα ΑΕΠ ή απασχόλησης. Τέτοιες μελέτες είναι κατ' ανάγκη απλουστευτικές: διερευνούν την ανθεκτικότητα ενός συστήματος περιορίζοντας την έννοια σε συγκεκριμένες μετρήσιμες μεταβλητές. Δεν μπορούμε να ισχυριστούμε ότι ένα σύστημα έχει επανέλθει αξιολογώντας επιλεκτικά κάποιες μόνο από τις παραμέτρους του συστήματος (Pendall et al. 2008: 3).

Ακόμη και αν οι συγκεκριμένες μεταβλητές επανέλθουν στα αρχικά τους επίπεδα, δεν συνεπάγεται ότι και η δομή της περιφερειακής οικονομίας (ο θεσμικός της ιστός, η σύνθεση των οικονομικών κλάδων, η επιχειρηματική κουλτούρα κ.λπ.) έχει επανέλθει στην προγενέστερη κατάσταση. Ωστόσο μεταβολές στην οικονομική δομή μιας περιφέρειας επηρεάζουν την ανθεκτικότητα της περιφέρειας αυτής μακροπρόθεσμα και την ικανότητά της να αντιδράσει απέναντι σε μελλοντικές κρίσεις (Martin 2011: 9).

Τέλος, η μηχανική ανθεκτικότητα δεν μπορεί να ερμηνεύσει γιατί και πώς εξελίσσεται μια περιφερειακή οικονομία. Όσο πιο ανθεκτικό είναι το σύστημα τόσο λιγότερο μεταβάλλεται μέσα στο χρόνο, ακόμη και όταν κλονίζεται από εξωτερικά πλήγματα. Ανθεκτική περιφέρεια είναι η σταθερή περιφέρεια. Σε αυτή την περίπτωση όμως πώς εξηγείται ο δυναμισμός των επιτυχημένων περιφερειών, οι οποίες οφείλουν την ανάπτυξή τους σε στρατηγικές προσαρμογής στις μεταβολές του περιβάλλοντος; (Simmie and Martin 2009: 3, Dawley et al. 2010: 653).

1.2 ΟΙΚΟΛΟΓΙΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ

Την έννοια της *οικολογικής ανθεκτικότητας* (ecological resilience) ανέπτυξε για πρώτη φορά ο C. S. Holling στο άρθρο του “Resilience and stability of ecological systems” (Holling 1973, Walker and Cooper 2011: 145 - 146). Ο Holling ήταν θεωρητικός περιβαλλοντολόγος και είχε εργαστεί για πολύ καιρό στη διαχείριση περιβαλλοντικών πόρων. Το άρθρο του αποτέλεσε τομή και ανέτρεψε την μέχρι τότε κυρίαρχη αντίληψη ότι τα οικοσυστήματα έχουν ένα σταθερό σημείο ισορροπίας – την ισορροπία της φύσης - στο οποίο μπορούν να επανέλθουν μετά από κάθε πλήγμα.

Ο Holling αντιπαραθέτει δύο έννοιες, τη σταθερότητα και την ανθεκτικότητα (Holling 1973: 13-19). Η σταθερότητα (stability) απηχεί τον ορισμό της μηχανικής ανθεκτικότητας και είναι η ικανότητα του συστήματος να επανέλθει γρήγορα στο αρχικό σημείο ισορροπίας του μετά από ένα εξωτερικό πλήγμα. Όσο γρηγορότερα επανέλθει και όσο μικρότερες διακυμάνσεις παρουσιάσει, τόσο πιο σταθερό είναι το σύστημα. Η ανθεκτικότητα, από την άλλη πλευρά, νοείται εδώ ως η ικανότητα του οικοσυστήματος να απορροφά τις αλλαγές των μεταβλητών του, όσο σημαντικές και αν είναι, και να εξακολουθεί να υφίσταται μετά από αυτές. Ο Holling περιγράφει την ικανότητα του ανθεκτικού οικοσυστήματος να διατηρήσει τη συνοχή του και τις σχέσεις μεταξύ των στοιχείων του ακόμη και όταν διέρχεται μια περίοδο μεγάλων διαταραχών.

Ο Holling ασκεί κριτική σε προσεγγίσεις για τη διαχείριση του περιβάλλοντος που επιδιώκουν να διατηρήσουν τη σταθερότητα ενός οικοσυστήματος και να βελτιστοποιήσουν την απόδοσή του (Holling 1973, Walker and Salt 2006: 6-7). Για παράδειγμα όταν οι υπεύθυνοι φορείς προσδιορίζουν το ανώτατο ποσό ενός ζωικού πληθυσμού ή μιας σοδειάς το οποίο μπορούμε να εκμεταλλευτούμε χωρίς να διαταράξουμε την ικανότητα του οικοσυστήματος να αναπαραχθεί, επιδιώκουν να προστατέψουν την ικανότητα του οικοσυστήματος να αποδίδει ένα σταθερό επίπεδο παραγωγής στη μακροχρόνια περίοδο (maximum sustained yield). Για να το επιτύχουν μεγιστοποιούν την παραγωγή συγκεκριμένων στοιχείων του συστήματος, ελέγχοντας κάποια άλλα. Μεγιστοποιούν λόγω χάριν την απόδοση της γης χρησιμοποιώντας χημικά λιπάσματα και ελέγχοντας ζιζάνια και έντομα με ζιζανιοκτόνα και εντομοκτόνα.

Η ανθεκτικότητα των κωνοφόρων δασών της Β. Αμερικής

Ο Holling παραθέτει το παράδειγμα των κωνοφόρων δασών της Β. Αμερικής (Holling 1973: 14, Walker and Salt 2006: 79-81). Τα δάση αυτά περιλαμβάνουν ποικιλίες ελάτων, ερυθρελάτης και σημύδας, οι οποίες βρίσκονται σε ανταγωνισμό μεταξύ τους για φως και νερό. Κάθε 40-120 χρόνια τα δάση πλήττονται από κάμπιες οι οποίες καταστρέφουν περίπου το 80% των ελάτων. Όταν το δάσος είναι νέο τα δέντρα είναι χαμηλά και οι κάμπιες δεν μπορούν να κρυφτούν στα φύλλα. Τα πουλιά τις βρίσκουν και τις εξολοθρεύουν. Κάθε 40-120 χρόνια το δάσος γίνεται τόσο πυκνό που το φύλλωμα κρύβει τα σκουλήκια. Αυτά ξεφεύγουν από τον έλεγχο των πουλιών και αυξάνονται υπερβολικά. Σε αυτές τις συνθήκες αρκεί μια περίοδος ξηρασίας δύο ή τριών ετών για να ξεσπάσει η επιδημία των εντόμων. Ωστόσο παρά τις επιδημίες που έχουν υποστεί ανά τους αιώνες – υπολογίζεται ότι έχουν ξεσπάσει έξι επιδημίες από το 1700 - τα κωνοφόρα δάση της Β. Αμερικής εξακολουθούν να επιβιώνουν.

Σε μια προσπάθεια βελτιστοποίησης της απόδοσης του οικοσυστήματος, μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο οι υπεύθυνοι φορείς πραγματοποίησαν ψεκασμούς σε όλη τη δασική έκταση, οι οποίοι μείωσαν τον αριθμό των εντόμων. Στην αρχή τα αποτελέσματα ήταν θετικά. Οι υλοτομικές και δασοκομικές δραστηριότητες εντάθηκαν. Οι ψεκασμοί ωστόσο είχαν ως αποτέλεσμα το δάσος να μεγαλώσει και να πυκνώσει σε όλη του την έκταση. Για να προστατευτεί έπρεπε πλέον να σπαταλούνται όλο και περισσότερες ποσότητες εντομοκτόνων σε όλο και μεγαλύτερη έκταση. Η τοπική οικονομία εξαρτιόταν από τους ψεκασμούς. Εκείνο που είχαν παραβλέψει ήταν ότι το δάσος χωριζόταν σε επιμέρους περιοχές καθεμία από τις οποίες βρισκόταν σε διαφορετική φάση ανάπτυξης. Έτσι όταν μια περιοχή καταστρεφόταν με φυσικό τρόπο (από τα έντομα) μπορούσε να αναγεννηθεί με τη βοήθεια των σπόρων που θα έρχονταν από τις γειτονικές περιοχές. Σε αυτό βασιζόταν η ανθεκτικότητα του συνόλου της δασικής έκτασης. Η καταστροφή των ελάτων κατά τις επιδημίες συνέβαλε εξάλλου στο να διατηρηθεί η ισορροπία ανάμεσα στις διαφορετικές ποικιλίες κωνοφόρων. Με τους ψεκασμούς όλες οι περιοχές είχαν συντονιστεί στο ίδιο σημείο ανάπτυξης και το δάσος ως σύνολο δεν ήταν πλέον ικανό να απορροφήσει ένα εξωτερικό γεγονός (π.χ. μια περίοδο ξηρασίας) και να επιβιώσει.

Η αντιμετώπιση αυτή έβλεπε λοιπόν μόνο μια γραμμική σχέση αίτιου και αιτιατού ανάμεσα στους ψεκασμούς και στην προστασία του δάσους. Στην πραγματικότητα η σχέση είναι γραμμική μόνο στη μικρότερη κλίμακα μιας επιμέρους δασικής περιοχής. Η αποτελεσματική προστασία πρέπει να αξιολογήσει τη λειτουργία της ανώτερης χωρικής κλίμακας, εκείνης του δάσους. Επιπλέον, η διαχείριση του συστήματος δεν έλαβε υπ' όψιν την κλίμακα του χρόνου. Ο χρόνος αντιμετωπίστηκε βραχυπρόθεσμα μέσα από την οπτική της ανθρώπινης παραγωγής και κατανάλωσης. Τα κωνοφόρα δάση της Β. Αμερικής ανανεώνονταν όμως μέσα από μια διαδικασία αιώνων. Η διαχειριστική αντίληψη της βελτιστοποίησης οδηγεί στη απάλειψη των στοιχείων που θεωρούνται περιττά για την αποδοτικότητα του συστήματος: στο παράδειγμά μας ο πληθυσμός των εντόμων είναι εντελώς περιττός για τη βιομηχανία της υλοτομίας και της δασοκομίας, παραμένει ωστόσο χρήσιμος για το δάσος αφού ελέγχει τους πληθυσμούς των διαφορετικών κωνοφόρων.

Αυτός ο τρόπος διαχείρισης υποθέτει ότι ο κόσμος λειτουργεί με ντετερμινιστικό τρόπο. Η αντίληψη ότι μπορούμε να φέρουμε ένα σύστημα σε μια βέλτιστη κατάσταση και να το σταθεροποιήσουμε εκεί, δεν συνάδει με τον τρόπο με τον οποίο λειτουργεί ο πραγματικός κόσμος. Στον πραγματικό κόσμο συμβαίνουν τυχαία, αιφνίδια γεγονότα, τα οποία μπορούν να καταστρέψουν ένα σύστημα. Ανθεκτικό είναι το σύστημα εκείνο που μπορεί να απορροφήσει τους κραδασμούς που προκαλούνται από τα γεγονότα αυτά, που έχει διαμορφωθεί έτσι ώστε να επιβιώνει παρά τις εξωτερικές διαταραχές και όχι κατ' ανάγκην να παραμένει σταθερό. Αν διαχειριστούμε το σύστημα με σκοπό να διατηρήσουμε σταθερή την παραγωγή του δεν λαμβάνουμε υπ' όψιν ότι το ίδιο το οικοσύστημα μπορεί να στηρίζεται σε μεγάλες αυξομειώσεις των πληθυσμών του με σημαντικό χρόνο επιστροφής στην αρχική τους κατάσταση για να επιβιώσει. Μπορεί δηλαδή να παρουσιάζουν περισσότερα σημεία ισορροπίας. Οικοσυστήματα τα οποία είναι εκτεθειμένα σε ακραίες κλιματικές αλλαγές, προσαρμόζονται έτσι ώστε να μην ενδιαφέρονται για τη σταθερότητα αλλά για την ανθεκτικότητα. Αντιθέτως οικοσυστήματα τα οποία δεν είναι εκτεθειμένα σε εξωτερικές μεταβολές (π.χ. μια λίμνη) είναι περισσότερο σταθερά, έχουν μικρές διακυμάνσεις στις μεταβλητές τους και χαμηλή ανθεκτικότητα. Τα συστήματα αυτά δεν είναι έτοιμα να αντιδράσουν σε ένα αιφνίδιο εξωτερικό πλήγμα.

ΤΑ ΚΑΤΩΦΛΙΑ (THRESHOLDS)

Σε αντίθεση με τη μηχανική ανθεκτικότητα, η «οικολογική» ανθεκτικότητα αποδέχεται λοιπόν την ύπαρξη περισσότερων σημείων ισορροπίας σε ένα σύστημα (Pendall et al. 2008: 4, Simmie and Martin 2009: 3, Davoudi 2012: 300-301). Διαταραχές μπορεί να προκαλέσουν τη μετάπτωση του συστήματος από το ένα σημείο ισορροπίας στο άλλο. Η ανθεκτικότητα αποτιμάται ανάλογα με το μέγεθος της διαταραχής που μπορεί να απορροφηθεί πριν μεταβληθούν ριζικά οι μεταβλητές και οι διαδικασίες του συστήματος, το σύστημα αλλάξει δομή και τη θέση του πάρει ένα νέο σύστημα

(για παράδειγμα, το δάσος να γίνει βοσκότοπος).

Όταν κάποια από τις βασικές μεταβλητές του συστήματος αλλάξει σε σημαντικό βαθμό, τότε μεταβάλλεται η επίδραση που ασκεί στις υπόλοιπες μεταβλητές του συστήματος κατά τρόπο ώστε να αλλάξει η δομή του συστήματος. Σε αυτή την

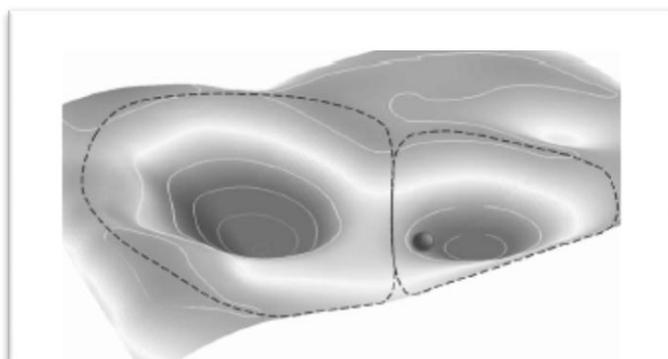

FIGURE 3 The System as a Ball-in-the-Basin Model
The ball is the state of the social-ecological system. The basin in which it is moving is the set of states which have the same kinds of functions and feedbacks, resulting in

Σχήμα 1: Η μεταφορά της μπάλας στη λεκάνη - Πηγή: Walker and Salt 2006:

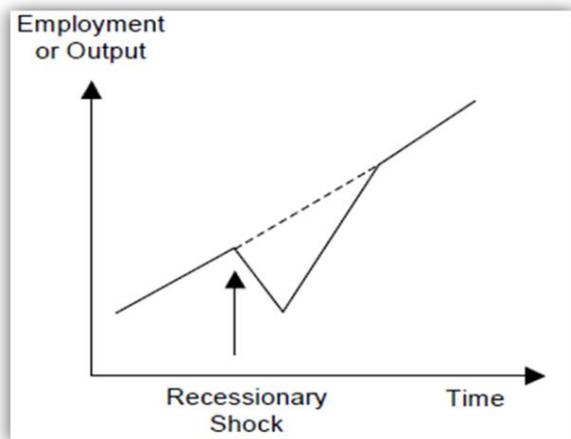
περίπτωση το σύστημα υπερβαίνει ένα σημαντικό *κατώφλι (threshold)*, αποκτά νέα ταυτότητα, περνά σε ένα διαφορετικό *καθεστώς (regime)*. Οι μελετητές χρησιμοποιούν τη μεταφορά της μπάλας που κινείται σε μια λεκάνη για να περιγράψουν την ικανότητα του συστήματος να προσαρμόζεται στις αλλαγές χωρίς να υπερβαίνει το κατώφλι (Walker and Salt 2006: 53-67). Η μπάλα είναι η κατάσταση στην οποία βρίσκονται οι βασικές μεταβλητές που καθορίζουν το σύστημα. Η λεκάνη προσδιορίζει το χώρο που περιλαμβάνει τις διαφορετικές θέσεις που μπορεί να καταλάβει το σύστημα, στον οποίο οι μεταβλητές εξακολουθούν να επιτελούν τις λειτουργίες τους και το σύστημα διατηρεί την ταυτότητά του. Η μπάλα συνεχώς τείνει προς το κέντρο της λεκάνης, το σημείο ισορροπίας. Ωστόσο αυτή η ισορροπία δεν επιτυγχάνεται ποτέ, καθώς η λεκάνη συνεχώς μεταβάλλει το σχήμα της προσαρμοζόμενη στις αλλαγές του περιβάλλοντος. Όσο πιο μακριά βρίσκεται η μπάλα από τα όρια της λεκάνης τόσο πιο ανθεκτικό είναι το σύστημα. Η ανθεκτικότητα εξαρτάται επίσης από το σχήμα και το μέγεθος της λεκάνης. Όσο πιο μικρή και ρηχή είναι η λεκάνη τόσο λιγότερο ανθεκτικό είναι το σύστημα. Αν η μπάλα υπερβεί το κατώφλι της λεκάνης, τότε πέφτει σε μια καινούργια λεκάνη, όπου οι κανόνες είναι διαφορετικοί. Το σύστημα έχει μεταβληθεί.

Η ικανότητα των δρώντων του συστήματος να διαχειριστούν την ανθεκτικότητα του συστήματος μεγαλώνοντας την απόσταση που χωρίζει την τρέχουσα θέση του συστήματος από το κατώφλι ονομάζεται προσαρμοστικότητα (*adaptability*). Σε μια λίμνη που κινδυνεύει από ευτροφισμό, οι υπεύθυνοι φορείς θα μπορούσαν για παράδειγμα να δημιουργήσουν ζώνες παρόχθιας βλάστησης που θα αποτρέψουν την ροή του φωσφόρου στη λίμνη. Η ικανότητα επαναπροσδιορισμού του συστήματος και μετατροπής του σε ένα νέο σε περίπτωση που η διαχείριση του κατωφλίου έχει εξαιρετικά υψηλό κόστος, ονομάζεται μετατρεψιμότητα (*transformability*). Για παράδειγμα η αλλαγή χρήσης γης ή η μεταβολή μιας περιφερειακής οικονομίας από έναν κλάδο της οικονομίας σε έναν άλλο. (Walker and Salt 2006: 59-62).

Επιστρέφοντας στη διαφορά ανάμεσα στη μηχανική ανθεκτικότητα και στην οικολογική ανθεκτικότητα, η πρώτη ενδιαφέρεται για την επαναφορά στο σημείο ισορροπίας, ενώ η δεύτερη για τον προσδιορισμό και τη διαχείριση του κατωφλίου (Walker and Salt 2006: 62-63). Και οι δύο ωστόσο αποδέχονται την ύπαρξη ενός ή περισσότερων σημείων ισορροπίας (Simmie and Martin 2010: 3-4).

Αναλύσεις που αποδέχονται την ύπαρξη πολλαπλών σημείων ισορροπίας και βασίζονται σε αυτή τη θεώρηση της ανθεκτικότητας, απαντούν στις πολιτικές και οικονομικές επιστήμες (Pendall et al. 2008: 6-7, Simmie and Martin 2010: 4-5, Pike et al. 2010: 61, Dawley et al. 2009: 653-654, Hill et al. 2008: 4, Martin 2011: 8-14).

Ο Martin (Martin 2011: 8-14) συνοψίζει ως εξής τις τέσσερις πιθανές αντιδράσεις μιας περιφέρειας απέναντι στην οικονομική ύφεση. Στην πρώτη περίπτωση (σχήμα 2) η οικονομία της περιφέρειας παρουσιάζει σταθερό ρυθμό ανάπτυξης, ο οποίος καθορίζεται μεταξύ άλλων από τους ανθρώπινους και φυσικούς πόρους μιας περιφέρειας και τον τρόπο εκμετάλλευσής τους. Μετά την κρίση, η

Σχήμα 2: Η οικονομία επανέρχεται στο αρχικό μονοπάτι ανάπτυξης
- Πηγή: Martin 2011: 8

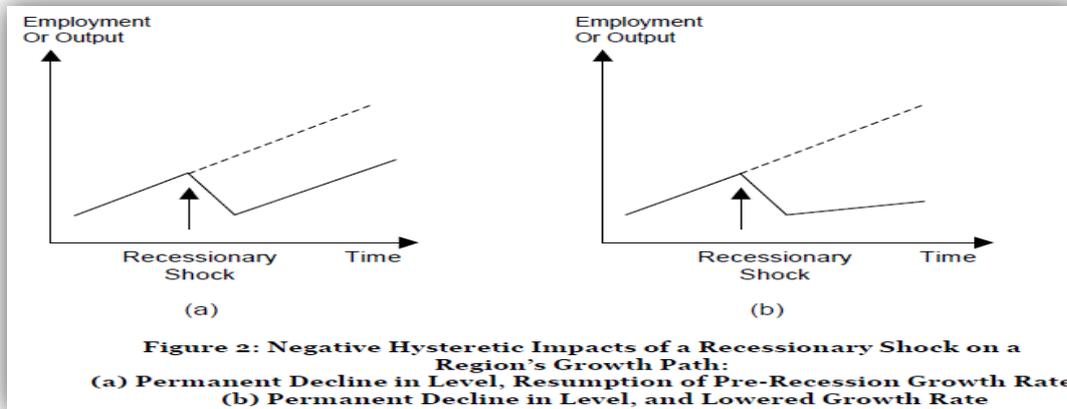
ανθεκτική περιφέρεια ανακτά τον προηγούμενο ρυθμό ανάπτυξης και επανέρχεται στα προηγούμενα επίπεδα απασχόλησης και παραγόμενου ΑΕΠ. Η περίπτωση αυτή ταυτίζεται με την έννοια της μηχανικής ανθεκτικότητας.

Αντιθέτως εξαιτίας της διαταραχής μια περιφέρεια μπορεί να περάσει σε ένα νέο σημείο ισορροπίας. Οι οικονομολόγοι χρησιμοποιούν τον όρο “υστέρηση” (hysteresis) για να περιγράψουν το φαινόμενο: μια σημαντική διαταραχή, όπως η ύφεση, μεταβάλλει την οικονομική δομή της

περιφέρειας και το οικονομικό της επίπεδο. Η υστέρηση είναι μια χρήσιμη έννοια, γιατί αναφέρεται στον τρόπο με τον οποίο η διαταραχή αναδιαμορφώνει τη δομή και τη λειτουργία της οικονομίας προς ένα θετικό (ανθεκτική περιφέρεια) ή προς ένα αρνητικό (μη ανθεκτική περιφέρεια) αποτέλεσμα. Συμπληρώνει επομένως την έννοια της ανθεκτικότητας.

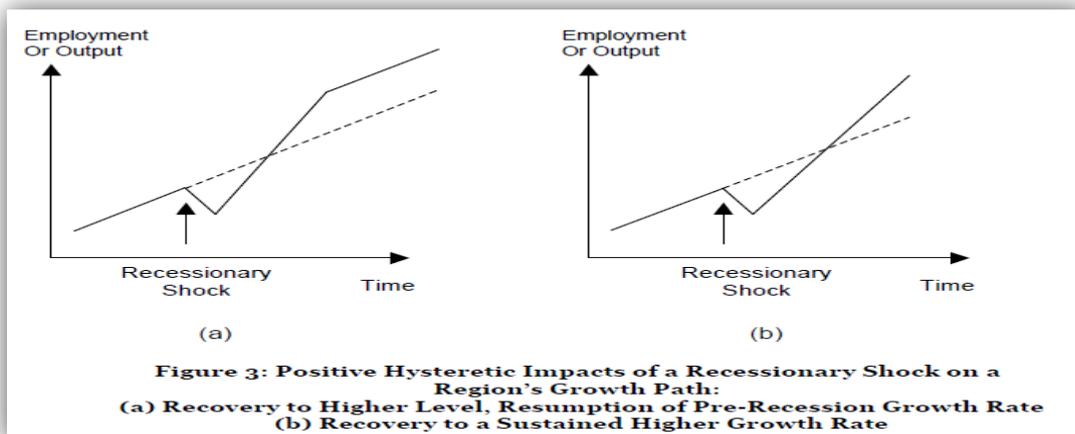
Έτσι δεν χαρακτηρίζεται από ανθεκτικότητα μια περιφέρεια η οποία, μετά από ένα πλήγμα, εγκλωβίζεται σε ένα κατώτερο σημείο ισορροπίας. Η οικονομία μπορεί για παράδειγμα να ανακτήσει τον προηγούμενο ρυθμό ανάπτυξης αλλά να εγκλωβιστεί σε χαμηλότερο επίπεδο απασχόλησης και ΑΕΠ (σχήμα 3): μια περίοδος βαθιάς ή παρατεταμένης ύφεσης βυθίζει το εργατικό δυναμικό της περιφέρειας σε μακροχρόνια ανεργία, υποβαθμίζοντας την αξία του, ενισχύοντας την εξάρτησή του από το κράτος πρόνοιας και υπονομεύοντας τη δυνατότητά του να εργαστεί ακόμη και όταν η οικονομία ανακάμψει. Η περιφέρεια θα ισορροπήσει σε υψηλότερα

ποσοστά ανεργίας. Αν η διαταραχή καταστρέψει μεγάλο μέρος της οικονομικής δομής της περιφέρειας, τότε όχι μόνο δεν επανέρχεται στα προηγούμενα επίπεδα απασχόλησης και ΑΕΠ, αλλά επιπλέον δεν μπορεί να ανακτήσει τον προηγούμενο ρυθμό ανάπτυξης (σχήμα 3). Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι περιοχές που διήλθαν μια περίοδο αποβιομηχάνισης.

Σχήμα 3: Η οικονομία της περιφέρειας εγκλωβίζεται σε ένα κατώτερο μονοπάτι ανάπτυξης - Πηγή: Martin 2011: 12

Για τον Martin η υστέρηση δεν εντάσσεται κατ' ανάγκην σε μια θεωρία πολλαπλής ισορροπίας. Διαβάζει την υστέρηση στο πλαίσιο της ιστορικής εξάρτησης της αναπτυξιακής πορείας μιας περιφέρειας: ένα αρχικό γεγονός – εδώ η ύφεση – μένει στη «μνήμη» της περιφέρειας, αναπροσαρμόζει τη δομή της και καθορίζει στο εξής το μονοπάτι ανάπτυξης που θα ακολουθήσει. Η υστέρηση μπορεί να έχει και θετικά αποτελέσματα. Η διαταραχή μπορεί να αναγκάσει την περιφέρεια να διαμορφώσει μια περισσότερο επιτυχημένη διαδρομή (σχήμα 4). Η απελευθέρωση πόρων λόγω της καταστροφής παλαιών δομών και η αξιοποίησή τους σε νέες οικονομικές δραστηριότητες, οι θετικές προσδοκίες των επενδυτών μπορεί να βελτιώσουν την οικονομική απόδοση της περιφέρειας. Και σε αυτή την περίπτωση η περιφέρεια χαρακτηρίζεται από ανθεκτικότητα.

Σχήμα 4: Η οικονομία ανακάμπτει σε καλύτερο μονοπάτι ανάπτυξης

Υπό αυτό το πρίσμα οι ερευνητές προχωρούν σε τυπολογίες των περιφερειών ανάλογα με την αντίδρασή τους απέναντι στην εξωτερική διαταραχή. Οι Hill et al. (2008: 5) (βλ. και Καλλιώρας 2012: 46) διακρίνουν τρεις κατηγορίες: α) τις οικονομικά ανθεκτικές περιφέρειες, οι οποίες ανακτούν ή υπερβαίνουν το προηγούμενο μονοπάτι ανάπτυξης σε σύντομο χρονικό διάστημα, β) τις περιφέρειες που αντιστέκονται στη διαταραχή (shock resistant), οι οποίες δεν επηρεάζονται καθόλου στην αναπτυξιακή τους πορεία και γ) τις μη ανθεκτικές περιφέρειες, οι οποίες αποτυγχάνουν να επανέλθουν στους αρχικούς ρυθμούς ανάπτυξης.

Οι Chapple και Lester (2010) εξετάζουν κατά πόσο οι μητροπολιτικές περιφέρειες των Η.Π.Α. μπόρεσαν να αυξήσουν το εισόδημα ανά εργαζόμενο και να διατηρήσουν μια συμπαγή μεσαία εισοδηματική τάξη παρά την ύφεση κατά την περίοδο 1980 έως 2000. Χρησιμοποίησαν δύο μεθοδολογικές προσεγγίσεις της ανθεκτικότητας. Σύμφωνα με την πρώτη συγκρίνεται η αρχική και η τελική επίδοση μιας περιφέρειας και οι περιφέρειες κατηγοριοποιούνται ανάλογα με το αν έφτασαν ή όχι σε ένα ανώτερο σημείο ισορροπίας σύμφωνα με τους δείκτες. Έτσι θεωρούνται μετασχηματιστικές οι περιφέρειες οι οποίες κατά το αρχικό έτος σύγκρισης είχαν τιμές στους υπό εξέταση δείκτες κάτω του μέσου όρου, ενώ κατά το τέλος της περιόδου παρουσίασαν τιμές πάνω από το μέσο όρο (Πίνακας 1).

		Τελική κατάσταση	
		Κάτω του μέσου όρου	Άνω του μέσου όρου
Αρχική κατάσταση			
Κάτω του μέσου όρου	στάσιμη	μετασχηματιστική	
Άνω του μέσου όρου	παραπαίουσα	ακμάζουσα	

Πίνακας 1: κατηγοριοποίηση περιφερειών βάσει της αρχικής και της τελικής τους επίδοσης – Προσαρμογή από Chapple and Lester 2010, Καλλιώρας 2012.

Στη συνέχεια εξέτασαν κατά πόσο οι περιφέρειες μπόρεσαν να αναστρέψουν την ιστορική τους πορεία: μετασχηματιστική είναι εδώ η περιφέρεια που ενώ κατά τη δεκαετία του '80 παρουσίαζε καθοδικές τιμές, εμφάνισε άνοδο την επόμενη δεκαετία (Πίνακας 2).

Μεταβολή την τελική δεκαετία		
Μεταβολή την αρχική δεκαετία	Κάτω του μέσου όρου	Άνω του μέσου όρου
Κάτω του μέσου όρου	στάσιμη	μετασχηματιστική
Άνω του μέσου όρου	παραπαίουσα	ακμάζουσα

Πίνακας 2: κατηγοριοποίηση των περιφερειών βάσει της ικανότητας αναστροφής της ιστορικής τους πορείας - Προσαρμογή από Chapple και Lester 2010, Καλλιώρας 2012.

Βασικές έννοιες σε αυτό το πλαίσιο ανάλυσης είναι ο εγκλωβισμός (lock-in) και η εξάρτηση από την ιστορική διαδρομή (path dependence). Ο εγκλωβισμός μιας οικονομίας σε κατώτερα επίπεδα ανάπτυξης αναδεικνύει ένα είδος αρνητικής ανθεκτικότητας του συστήματος: μια μη επιθυμητή κατάσταση παραμένει στη μακροχρόνια περίοδο και «απορροφά» τυχόν προσπάθειες βελτίωσης. Για ποιους λόγους ένα κράτος, μια περιφέρεια που παρουσιάζουν υψηλά ποσοστά ανάπτυξης συνεχίζουν να αναπτύσσονται, ενώ μια περιφέρεια που αγωνίζεται για να επιβιώσει δεν μπορεί να ξεφύγει από αυτή την κατάσταση; Ο εγκλωβισμός μπορεί να οφείλεται (Pendall et al. 2008: 6):

- στις οικονομίες κλίμακας: αν ένα προϊόν ή μια επιχείρηση επιτύχουν, τότε οι αύξουσες αποδόσεις θα ενισχύσουν το αρχικό πλεονέκτημα ώστε το προϊόν ή η επιχείρηση να κυριαρχήσει στην αγορά δυσχεραίνοντας την είσοδο ανταγωνιστών
- στην αρχική πλεονεκτική ή μειονεκτική θέση από την οποία εκκινεί μια οικονομία: το αρχικό συγκριτικό πλεονέκτημα μιας οικονομίας στη διάθεση πόρων μπορεί να διασφαλίσει τη συνεχή επιτυχία της οικονομίας αυτής και να διευρύνει το χάσμα μεταξύ ανεπτυγμένων και λιγότερο ανεπτυγμένων περιφερειών
- σε μη ανακτήσιμες δαπάνες: καθώς οι μη ανακτήσιμες δαπάνες συνήθως αυξάνουν με το πέρασμα του χρόνου τόσο αυξάνει και το κόστος επιλογής μιας εναλλακτικής αναπτυξιακής πορείας. Το κόστος αυτό οδηγεί τους φορείς διαχείρισης να αποφεύγουν τη μεταβολή και αντιθέτως να λαμβάνουν μέτρα (π.χ. επιδοτήσεις) τα οποία αποσκοπούν στη διατήρηση του συστήματος ακόμη και σε ένα κατώτερο σημείο ισορροπίας

Αντιστοίχως οι πολιτικοί επιστήμονες αποδέχονται τον εγκλωβισμό θεσμικών παραγόντων σε κατώτερες πολιτικές. Φορείς της κεντρικής και αποκεντρωμένης διοίκησης, συνδικαλιστικοί φορείς, εταιρείες επιδιώκουν να διατηρήσουν τις υπάρχουσες δομές.

Η ιστορική διαδρομή που έχει χαράξει μια περιφέρεια προδιαγράφει και τις μελλοντικές της επιλογές και μπορεί να ερμηνεύσει τον εγκλωβισμό περιφερειών σε κατώτερα σημεία ισορροπίας. (Pike et al. 2010: 61, Pendall et al. 2008: 16-19, Hill et al. 2008: 4). Όπως αναφέρουν οι Pendall et al. (2008: 16):

«Φαινομενικά ήσσοнос σημασίας αποφάσεις, οι οποίες συχνά λαμβάνονται σε συνθήκες ατελούς πληροφόρησης, μπορεί μερικές φορές να οδηγήσουν σε

μακροπρόθεσμες συνέπειες. Ένα σύστημα που εξαρτάται από μια συγκεκριμένη διαδρομή (path dependent system) είναι πιθανόν να μείνει προσκολλημένο στην πορεία του ακόμη και αν παρουσιαστούν ανώτερες εναλλακτικές λύσεις. Δηλαδή, η εξάρτηση από μια συγκεκριμένη διαδρομή αποτελεί συνηθισμένη εξήγηση της επίμονης παρουσίας κατώτερων σημείων ισορροπίας.» (η μετάφραση δική μου)

Οι περιφέρειες που εξαρτώνται από ένα μονοπάτι ανάπτυξης είναι αυτές που δεν μπορούν να αποτινάξουν την ιστορία τους (Martin and Sunley 2006: 399). Επενδύσεις σε συγκεκριμένες υποδομές, τεχνικές επιλογές, πολιτισμικές συνήθειες, εδραιωμένοι θεσμοί, κοινωνικές αντιλήψεις μπορεί να καθορίσουν τις αναπτυξιακές επιλογές μιας περιφέρειας για τις επόμενες γενεές. Για παράδειγμα, μια περιφέρεια με ισχυρή παράδοση αποκεντρωμένης διοίκησης συνήθως αντιστέκεται στην εφαρμογή μιας εθνικής αναπτυξιακής πολιτικής. Η καινοτομία και η προσαρμοστικότητα στις αλλαγές δεν χαρακτηρίζουν έναν κλάδο ο οποίος έχει εδραιώσει επί δεκαετίες συγκεκριμένες πρακτικές διαχείρισης. Ο υπάρχων θεσμικός ιστός (οργανισμοί και νόρμες) μπορεί να ενθαρρύνει την παραμονή μιας οικονομίας ή ενός πολιτικού συστήματος σε κατώτερο σημείο ισορροπίας.

Οι Simmie και Martin (2009: 6) τονίζουν τη σημασία που έχει η ιστορική πορεία μιας περιφέρειας στην εξέλιξή της. Το μονοπάτι ανάπτυξης που ακολουθεί έχει διαμορφώσει δεξιότητες και εμπειρίες, τον ίδιο τον φυσικό χώρο και τις συνθήκες ανάπτυξης της οικονομικής δραστηριότητας (ύψος μισθών, τιμές αγαθών, αξία γης, πάγιο κεφάλαιο). Αυτές οι συνθήκες κληροδοτούνται στην περιφέρεια και διαμορφώνουν ένα περιβάλλον που επιτρέπει ή αποθαρρύνει την καινοτομία των οικονομικών και κοινωνικών υποκειμένων, προσελκύει ή απωθεί οικονομικούς παράγοντες από άλλες περιοχές. Η ιστορική διαδρομή μιας περιφέρειας περιορίζει ή ενισχύει την ικανότητα αντίδρασης της περιφέρειας απέναντι σε ένα πλήγμα.

Ωστόσο σε ένα σύστημα πάντοτε υπάρχει χώρος για την αντίθετη δράση. Η ανάλυση του κύκλου προσαρμογής (βλ. την επόμενη ενότητα) μας βοηθά να επισημάνουμε τις περιόδους εκείνες οι οποίες είναι ανοικτές σε νέες ιδέες και στις οποίες νέοι δρώντες μπορούν να ασκήσουν μεταρρυθμιστική επίδραση.

Συμπερασματικά, αν και η θεώρηση της οικολογικής ανθεκτικότητας φαίνεται να έχει μεγαλύτερη ερμηνευτική ισχύ από τη μηχανική ανθεκτικότητα, στην πραγματικότητα εξακολουθεί να χαρακτηρίζεται από τα μειονεκτήματα της νεοκλασικής οικονομικής ανάλυσης. Κατ' αρχάς περιορίζει την αποτίμηση της ανθεκτικότητας στη μέτρηση συγκεκριμένων μεταβλητών μακροοικονομικής σταθερότητας και δεν ερμηνεύει φαινόμενα γεωγραφικής διαφοροποίησης και ανισότητας στην ανθεκτικότητα των περιφερειών. Επιπλέον, ανθεκτικό σύστημα παραμένει αυτό το οποίο μπορεί να διατηρηθεί για μεγαλύτερο χρονικό διάστημα στο βέλτιστο σημείο ισορροπίας του. Όσο περισσότερο ανθεκτική είναι μια περιφέρεια τόσο λιγότερο μεταβάλλεται με την πάροδο του χρόνου, τόσο μεγαλύτερα πλήγματα μπορεί να δεχθεί χωρίς να μεταβληθεί η κατάστασή της. Και σε αυτή την περίπτωση δεν μπορεί να ερμηνευθεί το φαινόμενο της εξέλιξης των συστημάτων και ειδικότερα της εξέλιξης των περιφερειών (Simmie and Martin 2009: 3-4).

Η νοηματοδότηση της οικολογικής ανθεκτικότητας από την οικονομική ανάλυση χάνει κατ' ουσίαν τον καινοτόμο χαρακτήρα της έννοιας, όπως τον επισήμανε ο Holling. Για τον Holling, σε αντίθεση με τα σταθερά οικοσυστήματα, ανθεκτικό είναι το οικοσύστημα που *βασίζεται* σε ακραίες διακυμάνσεις των στοιχείων του *για να* απορροφήσει τις εξωτερικές διαταραχές και να διατηρήσει την ταυτότητά του και οι διακυμάνσεις αυτές μπορούν να διαρκέσουν μεγάλο χρονικό διάστημα. Μιλώντας όμως για ανθρωπογενή οικονομικά συστήματα με σαφείς επιπτώσεις στην κοινωνική ευημερία, η νεοκλασική θεωρία ορίζει ότι ανθεκτική οικονομική περιφέρεια είναι εκείνη που επανέρχεται στο σημείο ισορροπίας σε σύντομο χρονικό διάστημα. Χάνεται επομένως ο βασικός μηχανισμός που επισημαίνει ο Holling, δηλαδή το γεγονός ότι οι ακραίες διακυμάνσεις των μεταβλητών είναι αναγκαίες. Με αυτή την έννοια ο Holling περιγράφει ένα σύστημα που αλλάζει και προσαρμόζεται εσωτερικά για να παραμείνει το ίδιο και όχι ένα σύστημα που προσπαθεί να διατηρήσει σταθερές τις μεταβλητές του και να επανέλθει το συντομότερο στις αρχικές τους τιμές.

Οι αναλύσεις που βασίζονται σε πολλαπλά σημεία ισορροπίας αντιλαμβάνονται την εξέλιξη σαν μια διαδοχή διαφορετικών, κατώτερων ή ανώτερων, σημείων ισορροπίας στην οικονομία μιας περιφέρειας (punctuated equilibrium) (Simmie and Martin 2010: 4-5, Dawley et al. 2010: 653, Christopherson et al. 2010: 4). Ο χρόνος μετράται σε στιγμές: πριν, κατά τη διάρκεια και μετά το πλήγμα. Οι οικονομίες «εξελίσσονται» καθώς αναγκάζονται να προσαρμοστούν σε περιοδικές διαταραχές. Δεν λαμβάνουν υπ' όψιν τους ότι τα κοινωνικοοικονομικά συστήματα είναι συστήματα δρώντων (agents), κοινωνικών και οικονομικών υποκειμένων που έχουν την ικανότητα να

μαθαίνουν, να καινοτομούν και να παρεμβαίνουν για να τροποποιήσουν τις λειτουργίες του συστήματος. Η εξέλιξη των περιφερειών «βασίζεται στην αντίληψη ότι ο χώρος δομείται από τη ανθρώπινη δράση και τις κοινωνικές σχέσεις» (Christopherson et al. 2010: 4). Με αυτήν την έννοια τα συστήματα αυτά δεν βρίσκονται ποτέ σε κατάσταση ισορροπίας, αλλά σε διαρκή διαδικασία προσαρμογής. Η ανθεκτικότητα καλείται να περιγράψει την ικανότητα προσαρμογής του εργατικού δυναμικού, των θεσμών, των βιομηχανικών και τεχνολογικών δομών μιας περιφερειακής οικονομίας στις μεταβαλλόμενες συνθήκες της αγοράς (Simmie and Martin 2009: 4). Σε αυτή την αντίληψη της ανθεκτικότητας ως διαρκούς διαδικασίας ανταποκρίνεται η έννοια της εξελικτικής ανθεκτικότητας.

2. ΕΞΕΛΙΚΤΙΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ

Η ανάλυση του Holling για τα ανθεκτικά οικολογικά συστήματα περιέχει εν σπέρματι το λόγο για τον πολύπλοκο χαρακτήρα των οικοσυστημάτων. Τα ανθεκτικά οικοσυστήματα του Holling δεν είναι απλά, γραμμικά συστήματα. Η παρέμβαση σε μια μεταβλητή του συστήματος δεν οδηγεί σε προβλέψιμα αποτελέσματα για το σύνολο του συστήματος. Είναι πολύπλοκα συστήματα δρώντων με ικανότητα προσαρμογής (complex adaptive systems) (Walker and Salt 2006: 28). Στο επίκεντρο της έρευνας έρχεται πλέον η έννοια των δρώντων και της προσαρμογής τους στα εξωτερικά και εσωτερικά δεδομένα.

Αναπτύσσοντας τη σκέψη του τα επόμενα χρόνια (Walker and Cooper 2011: 147) ο Holling αντιλήφθηκε ότι το ερώτημα για την ανθεκτικότητα των οικοσυστημάτων δεν μπορεί να απαντηθεί αν δεν λάβουμε υπ' όψιν τη σχέση του οικοσυστήματος με το ανθρωπογενές περιβάλλον του. Εξέτασε την ανθεκτικότητα στο πλαίσιο της αλληλεπίδρασης του οικοσυστήματος με το κοινωνικό και το οικονομικό σύστημα σε ένα πολύπλοκο συστημικό όλο, το κοινωνιο-οικολογικό σύστημα (socio-ecological system), το οποίο διαμορφώνεται συνεχώς μέσα από μια κυκλική διαδικασία προσαρμογής. Περνάμε λοιπόν στην εξελικτική θεώρηση της ανθεκτικότητας, στην οποία το ενδιαφέρον στρέφεται από το ένα ή τα πολλαπλά σημεία ισορροπίας και από την ικανότητα του συστήματος να παραμείνει σε ένα σημείο ισορροπίας και να διατηρήσει ένα συγκεκριμένο καθεστώς, στη διαρκή διαδικασία προσαρμογής ενός συστήματος στο εξωτερικό και εσωτερικό περιβάλλον.

Προχωρώντας πέρα από την αλληλεπίδραση του οικολογικού και του κοινωνικού συστήματος, οι περιφερειακές σπουδές αξιοποίησαν τις έννοιες της διαρκούς προσαρμογής, της μαθησιακής ικανότητας και της παρέμβασης των δρώντων, της αλληλεπίδρασης συστημάτων σε διαφορετικές χρονικές και χωρικές κλίμακες για να φωτίσουν τους μηχανισμούς με τους οποίους πολιτικά, οικονομικά, διοικητικά, πολιτισμικά και άλλα υποκείμενα αλληλεπιδρούν για να καθορίσουν την εξέλιξη των περιφερειών και διαμορφώνουν την ανθεκτικότητά τους. Ήδη η έννοια της οικολογικής ανθεκτικότητας είχε καταδείξει ότι μια περιφέρεια μπορεί να περάσει σε ένα καλύτερο οικονομικό επίπεδο ως αποτέλεσμα της εξωτερικής διαταραχής. Η εξελικτική ανθεκτικότητα φωτίζει ακριβώς αυτή τη διαδικασία προσαρμογής μιας περιφέρειας στο εξωτερικό περιβάλλον². Η

---

² Για τον λόγο αυτό ο Martin (Martin 2011) χρησιμοποιεί τον όρο προσαρμοστική (adaptive) και όχι εξελικτική ανθεκτικότητα.

εξελικτική οικονομική γεωγραφία (evolutionary economic geography) ³ ιδιαίτερα βρήκε στο μοντέλο του κύκλου προσαρμογής ένα πλαίσιο ανάλυσης στο οποίο συναντώνται έννοιες της θεωρίας της πολυπλοκότητας με βασικούς μηχανισμούς της περιφερειακής ανάπτυξης και επομένως ένα χρήσιμο εργαλείο για τη μελέτη της εξέλιξης του οικονομικού τοπίου της περιφέρειας. Η συζήτηση για την ανθεκτικότητα μετατοπίζεται σε μια συζήτηση για την εξέλιξη μέσα από την προσαρμογή και επιχειρεί να απαντήσει σε ερωτήματα για τον τρόπο με τον οποίο οικοδομούνται οι ανθεκτικές περιφέρειες και το ρόλο των δρώντων σε αυτές.

Η εξελικτική ανθεκτικότητα εντάσσεται στη συζήτηση για την εξέλιξη των πολύπλοκων συστημάτων προσαρμογής. Για τον λόγο αυτό η ανάλυση θα ξεκινήσει με την παρουσίαση των ειδολογικών χαρακτηριστικών των πολύπλοκων συστημάτων γενικά και της περιφέρειας ως πολύπλοκου συστήματος ειδικότερα. Στη συνέχεια θα παρουσιάσουμε τις έννοιες του κοινωνιο-οικολογικού συστήματος, του κύκλου προσαρμογής και της παναρχίας, οι οποίες αποτελούν το θεμέλιο της εξελικτικής θεωρίας για την ανθεκτικότητα, με έμφαση στην εφαρμογή τους στις περιφερειακές σπουδές. Τέλος θα εξετάσουμε τους κινδύνους που υποκρύπτει η μεταφορά στην ανάλυση των περιφερειών εννοιών που αναπτύχθηκαν αρχικά στα πλαίσια της οικολογίας και θα προσπαθήσουμε να αναδείξουμε τη χρησιμότητα της θεώρησης για τη διακυβέρνηση.

---

³ Για μια παρουσίαση των θέσεων και του αντικειμένου της εξελικτικής οικονομικής γεωγραφίας βλ. MacKinnon, D., Cumbers, A., Pike, A., Birch, K., McMaster R. (2009) "Evolution in economic geography: institutions, political economy, and adaptation", *Economic Geography* 85(2): 129-150.

2.1 ΕΞΕΛΙΚΤΙΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΠΟΛΥΠΛΟΚΟΤΗΤΑΣ (COMPLEXITY THEORY)

Η θεωρία της πολυπλοκότητας (complexity theory) άρχισε να αναπτύσσεται τις δεκαετίες του '70 και του '80 στις φυσικές επιστήμες για να εξετάσει τις δυναμικές ιδιότητες και το μετασχηματισμό συστημάτων που δεν βρίσκονται σε ισορροπία. Έκτοτε η ανάλυση των πολύπλοκων συστημάτων έχει απασχολήσει περισσότερους ερευνητικούς τομείς όπως την οικονομική θεωρία, τις κοινωνικές και πολιτικές επιστήμες, τη διοίκηση και την πληροφορική. Οι Martin και Sunley (2007) εξετάζουν κατά πόσο τα ειδολογικά χαρακτηριστικά των πολύπλοκων συστημάτων και οι διαδικασίες που ερμηνεύουν την εξέλιξή τους μπορούν να χρησιμοποιηθούν από την εξελικτική οικονομική γεωγραφία για να περιγράψουν την εξέλιξη του οικονομικού τοπίου των περιφερειών.

Πολύπλοκα είναι τα συστήματα που παρουσιάζουν τις ακόλουθες ιδιότητες (Martin and Sunley 2007: 577-579):

- οι πόροι και οι λειτουργίες του συστήματος κατανέμονται στα συστατικά στοιχεία του συστήματος σε περισσότερες χωρικές κλίμακες, έτσι ώστε το σύστημα να παρουσιάζει τελικά υψηλό βαθμό συνοχής (connectivity)
- τα πολύπλοκα συστήματα είναι δύσκολο να οριοθετηθούν και τα όρια σε σχέση με το περιβάλλον τους εξαρτώνται από τον παρατηρητή και το αντικείμενο της ανάλυσης. Είναι ανοικτά και βρίσκονται σε διαρκή ανταλλαγή ενέργειας, ύλης και πληροφοριών με το περιβάλλον τους
- είναι μη-γραμμικά συστήματα, με την έννοια ότι χαρακτηρίζονται από πολύπλοκες διαδικασίες ανάδρασης (feedback) και αλληλεπίδρασης των στοιχείων τους, οι οποίες έχουν συχνά ως αποτέλεσμα τον καθορισμό της ιστορικής διαδρομής των συστημάτων αυτών (path dependence)
- επειδή είναι ανοικτά, μη-γραμμικά και συνεκτικά δεν μπορούμε να κατανοήσουμε τη λειτουργία των πολύπλοκων συστημάτων αν τα αποδομήσουμε στα συστατικά τους μέρη και προσπαθήσουμε να κατανοήσουμε μεμονωμένα τη λειτουργία των μερών τους
- τα πολύπλοκα συστήματα χαρακτηρίζονται από αυτοοργάνωση (self-organisation). Οι μακροδομές του συστήματος αναδύονται (emerge) αυθόρμητα από τη συμπεριφορά και τη δυναμική αλληλεπίδραση των απλών στοιχείων της μικροδομής

- είναι προσαρμοστικά: η δομή τους μεταβάλλεται είτε ανταποκρινόμενη στις αλλαγές του εξωτερικού περιβάλλοντος, είτε λόγω εσωτερικών μεταβολών που φέρνουν το σύστημα σε ένα κρίσιμο σημείο, το οποίο προκαλεί αλυσιδωτές αντιδράσεις μεταξύ των στοιχείων του συστήματος που καταλήγουν σε μεταβολές στη δομή και λειτουργία του
- τα πολύπλοκα συστήματα δεν χαρακτηρίζονται από ντετερμινισμό. Ακόμη και αν γνωρίζουμε πλήρως τη λειτουργία των μερών τους δεν μπορούμε να προβλέψουμε τη συμπεριφορά του συνόλου

ΟΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΕΣ ΩΣ ΠΟΛΥΠΛΟΚΑ ΣΥΣΤΗΜΑΤΑ (COMPLEX SYSTEMS)

Οι ερευνητές αναγνωρίζουν στις περιφέρειες χαρακτηριστικά πολύπλοκων συστημάτων με ικανότητα προσαρμογής (Pendall et al. 2008: 12,16, Simmie and Martin 2009: 6-7):

- οι λειτουργίες της περιφέρειας κατανέμονται σε περισσότερες κλίμακες, ιδιότητα που διασφαλίζει τη συνοχή της περιφέρειας
- είναι ανοικτά και όχι κλειστά συστήματα: δέχονται συνεχείς ροές ενέργειας, πόρων και πληροφορίας
- οι ροές αυτές συχνά προκαλούν διαταραχές στην περιφέρεια
- μη γραμμικές διεργασίες αναπτύσσονται τόσο στο εσωτερικό της περιφέρειας όσο και στη σχέση της με τις άλλες χωρικές κλίμακες
- ορισμένες από αυτές τις διεργασίες είναι μη αναστρέψιμες (path-dependence)
- επειδή οι περιφέρειες χαρακτηρίζονται από αυτοοργάνωση μπορούν να προσαρμόζονται και να μεταβάλλουν τη δομή τους ανταποκρινόμενες σε εξωτερικές διαταραχές ή στον αυτοέλεγχο του ίδιου του συστήματος.

Η θεωρία της πολυπλοκότητας προσφέρει το κατάλληλο πλαίσιο στο οποίο μπορούμε να ερμηνεύσουμε την αλληλεπίδραση διαφορετικών χωρικών επιπέδων και τη σχέση δομής και δράσης (agency) σε μια περιφέρεια, προκειμένου να περιγράψουμε την πραγματική διαδικασία εξέλιξης (Pendall et al. 2008: 12, Christopherson et al. 2010: 4). Από την πλευρά του το μοντέλο του κύκλου προσαρμογής ενσωματώνει τα διδάγματα για τη λειτουργία των πολύπλοκων συστημάτων και τα αποτυπώνει σε ένα θεωρητικό πλαίσιο για την εξέλιξη του κοινωνιο-οικολογικού συστήματος, μέσα από την προσαρμογή του σε εσωτερικές και εξωτερικές αλλαγές. Ξεκινώντας από πολύ διαφορετική στόχευση – τη μελέτη της ανθεκτικότητας των οικοσυστημάτων

– ανέπτυξε ωστόσο εργαλεία χρήσιμα για τη μελέτη της περιφερειακής ανάπτυξης και ανθεκτικότητας. Στη συνέχεια θα παρουσιάσουμε τις βασικές έννοιες του μοντέλου του κύκλου προσαρμογής δίνοντας έμφαση στον τρόπο με τον οποίο μπορεί να εφαρμοστεί για να ερμηνεύσει την περιφερειακή οικονομική ανθεκτικότητα.

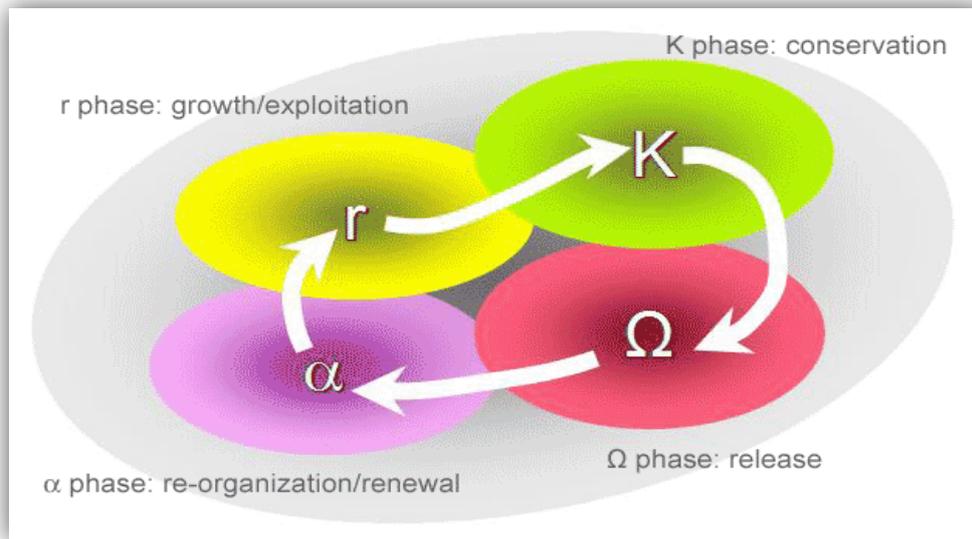
ΤΟ ΚΟΙΝΩΝΙΟ-ΟΙΚΟΛΟΓΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ

Υπάρχουμε σε ένα πολύπλοκο σύστημα που απαρτίζεται τόσο από το κοινωνικοοικονομικό σύστημα όσο και από το οικοσύστημα μέσα στο οποίο αναπτύσσεται η ανθρώπινη δραστηριότητα (Walker and Salt 2006: 31-38). Ωστόσο ο διαχωρισμός των επιστημονικών πεδίων σε επιμέρους γνωστικά αντικείμενα (κοινωνιολογία, περιβαλλοντική επιστήμη, οικονομική θεωρία, πολιτικές επιστήμες, διοικητικές επιστήμες κ.λπ.) και η τρέχουσα πρακτική της διαχείρισης του περιβάλλοντος και των οικονομικών πόρων αποδεικνύουν ότι δεν λαμβάνουμε υπ' όψιν αυτή την πραγματικότητα. Αναλύσαμε προηγουμένως τις αδυναμίες της διαχείρισης που αποσκοπεί στη βελτιστοποίηση της αποδοτικότητας του συστήματος. Επισημαίνουμε εδώ επιπλέον το γεγονός ότι αυτός ο τρόπος διαχείρισης θεωρεί τον άνθρωπο (επιστήμονα, αγρότη, φορέα πολιτικής) ως εξωτερικό παρατηρητή του συστήματος. Ωστόσο αν αλλάξει ο τρόπος καλλιέργειας των αγροτών σε μια περιοχή ή αν τροποποιηθεί το θεσμικό πλαίσιο προστασίας ενός οικοσυστήματος, αυτό θα τροφοδοτήσει αντιδράσεις σε ορισμένα στοιχεία του συστήματος. Το κοινωνιο-οικολογικό σύστημα είναι *πολύπλοκο σύστημα δρώντων* (ατόμων, φορέων, οργανισμών), οι οποίοι δρουν σε διαφορετικές χωρικές και χρονικές κλίμακες και αντιδρούν στα ερεθίσματα που δέχονται. Είναι επομένως ένα *πολύπλοκο σύστημα με ικανότητα προσαρμογής (complex adaptive system)*. Δεν μπορούμε να τροποποιήσουμε μία μεταβλητή του συστήματος κρατώντας σταθερές τις λειτουργίες του υπόλοιπου συστήματος. Οι αλλαγές που επιφέρουμε σε έναν τομέα αναγκάζουν τους υπόλοιπους δρώντες να προσαρμοστούν σε αυτές επιφέροντας συχνά απρόβλεπτες μεταβολές στο σύνολο. Οι μεταβολές στο σύστημα δεν είναι γραμμικές και σωρευτικές, αλλά μη γραμμικές και ασυνεχείς.

Ο ΚΥΚΛΟΣ ΠΡΟΣΑΡΜΟΓΗΣ

Μελετώντας διαφορετικά οικοσυστήματα οι ερευνητές παρατήρησαν ότι συνήθως εξελίσσονται μέσα από ένα διαρκή κύκλο προσαρμογής (adaptive cycle), ο οποίος χαρακτηρίζεται από τέσσερις διαδοχικές φάσεις ανάπτυξης (growth), συντήρησης (conservation), απελευθέρωσης (release) και αναδιοργάνωσης (reorganization). Ο κύκλος προσαρμογής περιγράφει τον τρόπο με τον οποίο το σύστημα μεταβάλλει τη δομή και τη λειτουργία του καθώς αυτορυθμίζεται αντιδρώντας στο

μεταβαλλόμενο περιβάλλον (Walker and Salt 2006: 74-88, Simmie and Martin 2009: 7-14 και Pendall et al. 2008: 9-12).

Σχήμα 5: Τα τέσσερα στάδια του κύκλου προσαρμογής - Πηγή: http://www.resallience.org/index.php/adaptive_cycle

Σε κάθε φάση το σύστημα χαρακτηρίζεται από: α) τους διαθέσιμους πόρους (φυσικά είδη, ανθρώπινο κεφάλαιο), β) διαφορετικό βαθμό ανθεκτικότητας και γ) διαφορετικό βαθμό διασύνδεσης μεταξύ των στοιχείων του συστήματος. Αν μεταφέρουμε την ανάλυση στο οικονομικό σύστημα των περιφερειών, οι συσσωρευμένοι πόροι περιλαμβάνουν τις δεξιότητες των επιχειρήσεων και του εργατικού δυναμικού, τις υποδομές, το θεσμικό πλαίσιο, την κουλτούρα (εργασιακή, επιχειρηματική κ.λπ.). Ο βαθμός διασύνδεσης των στοιχείων εξαρτάται από το δίκτυο προμηθειών, την κινητικότητα του εργασιακού δυναμικού, επίσημες και ανεπίσημες διασυνδέσεις μεταξύ των επιχειρήσεων, τη διάχυση της γνώσης. Ο βαθμός ανθεκτικότητας εξαρτάται από την ικανότητα των επιχειρήσεων για καινοτομία, την ενθάρρυνση της καινοτομίας από το ισχύον θεσμικό πλαίσιο, την αποδοχή από το εργατικό δυναμικό της ανάγκης για αναβάθμιση των δεξιοτήτων, την πρόσβαση σε κεφάλαιο για νέες επενδύσεις. Η ανθεκτικότητα συνδέεται λοιπόν με τη μαθησιακή ικανότητα και την καινοτομία.

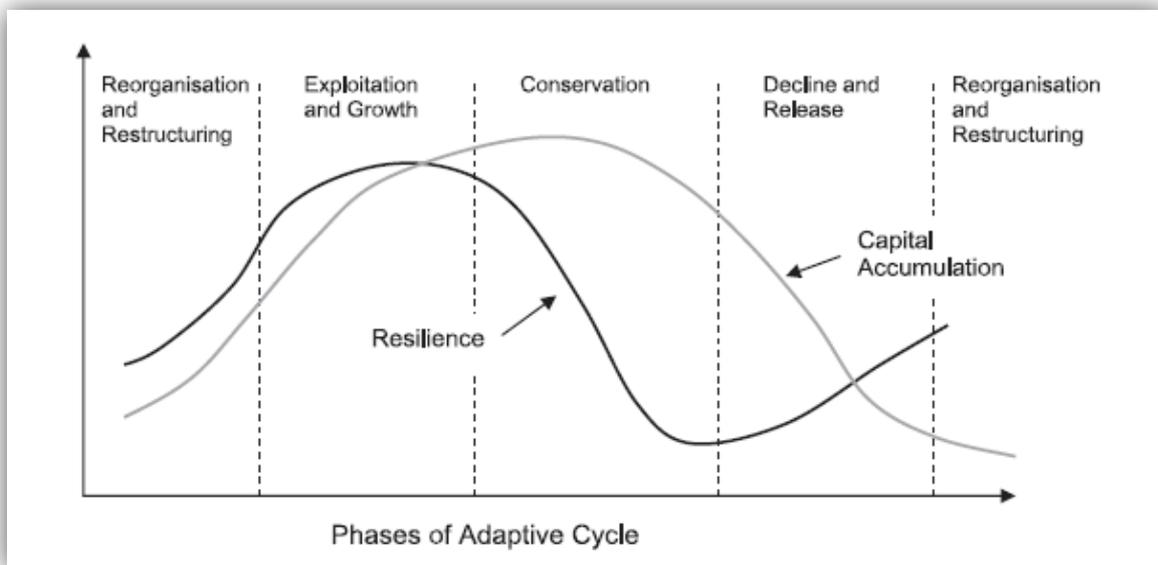
Στη φάση της *γρήγορης ανάπτυξης* (*rapid growth phase, phase r*), τα φυσικά είδη αξιοποιούν τις νέες ευκαιρίες και τους διαθέσιμους πόρους του οικοσυστήματος. Αντιστοίχως οι οικονομικοί φορείς μιας περιφέρειας αξιοποιούν τους φυσικούς πόρους, τις υποδομές και το ανθρώπινο κεφάλαιο που διαθέτει. Η οικονομία της περιφέρειας προέρχεται από ένα πρόσφατο στάδιο αναδιοργάνωσης: οι παλιοί πόροι και οι διασυνδέσεις έχουν χαθεί. Το σύστημα δεν είναι αυστηρά ρυθμισμένο και είναι ευκαιρία για νέους επιχειρηματίες να προτείνουν νέους τρόπους

εκμετάλλευσης των διαθέσιμων πόρων, να διεισδύσουν στις αγορές και να δημιουργήσουν νέες διασυνδέσεις. Στην οικονομία κυριαρχούν τώρα οι «καιροσκόποι» (opportunists), αυτοί που είναι έτοιμοι να προσαρμοστούν στην εξωτερική μεταβλητότητα. Η ανθεκτικότητα είναι υψηλή. Η οικονομία αναπτύσσεται. Αυτό όμως επιφέρει σταδιακά την παγίωση της επιχειρηματικής κουλτούρας και των διασυνδέσεων μεταξύ των δρώντων γεγονός που μας οδηγεί στη δεύτερη φάση, εκείνη της *συντήρησης (conservation phase, phase K)*. Κυριαρχούν οι «ειδικοί» (specialists), όσοι δηλαδή περιορίζουν τη μεταβλητότητα εγκαθιδρύοντας διασυνδέσεις και επενδύοντας το κεφάλαιο στις περισσότερο αποδοτικές διαδικασίες. Για παράδειγμα, μια νέα επιχείρηση στον κατασκευαστικό τομέα που δημιουργήθηκε στο στάδιο της ανάπτυξης, τώρα εξειδικεύεται και αξιοποιεί τις οικονομίες κλίμακας. Μαθαίνει από την επιτυχία της και αναπτύσσει τις παραγωγικές εκείνες διαδικασίες στις οποίες είναι περισσότερο αποδοτική. Για παράδειγμα, παράγει υλικά που χρησιμοποιούνται μόνο από μια συγκεκριμένη αγορά. Ωστόσο η αποδοτικότητα αυξάνεται προς ζημίαν της ανθεκτικότητας. Το κεφάλαιο της επιχείρησης δεσμεύεται σε λίγες παραγωγικές διαδικασίες. Αντί να επιτελεί μια λειτουργία με πολλούς διαφορετικούς τρόπους οι οποίοι δεν είναι το ίδιο αποτελεσματικοί, η επιχείρηση επιλέγει έναν, τον πιο αποδοτικό. Ενδεχόμενη ύφεση της οικονομίας ή η εμφάνιση ενός ανταγωνιστή που παίρνει μερίδιο της αγοράς επειδή κατασκευάζει διαφορετικά σπίτια βρίσκει την επιχείρηση απροετοίμαστη. Είναι πολύ δύσκολο να αποδεσμεύσει τους πόρους της και να αναπροσαρμόσει το προϊόν και τον τρόπο παραγωγής της.

Οι «ειδικοί» είναι λοιπόν περισσότερο αποδοτικοί και μπορούν να κυριαρχήσουν για μεγαλύτερο χρονικό διάστημα σε μεγαλύτερη χωρική κλίμακα. Οι κυρίαρχοι παίκτες επιχειρούν να διασφαλίσουν τα κέρδη τους και να περιορίσουν την αβεβαιότητα. Επιδιώκουν τη σταθερότητα. Οι διασυνδέσεις μεταξύ των στοιχείων του συστήματος παγιώνονται: το σύστημα διαμορφώνει κανόνες, η είσοδος νέων δρώντων στην αγορά και η διαμόρφωση νέων τρόπων διαχείρισης συναντά εμπόδια. Το κεφάλαιο συσσωρεύεται είτε με τη μορφή του παγίου κεφαλαίου (μηχανήματα, κτήρια, συγκέντρωση του κεφαλαίου σε συγκεκριμένους επιχειρηματίες και δραστηριότητες) είτε με τη μορφή του ανθρώπινου κεφαλαίου (διαχειριστική ικανότητα, γνώσεις και δεξιότητες πάνω στους συγκεκριμένους τομείς της οικονομίας). Ωστόσο σε περίπτωση που χρειαστεί αναπροσαρμογή της οικονομίας είναι δύσκολο να κινητοποιηθεί το κεφάλαιο αυτό σε νέους τομείς.

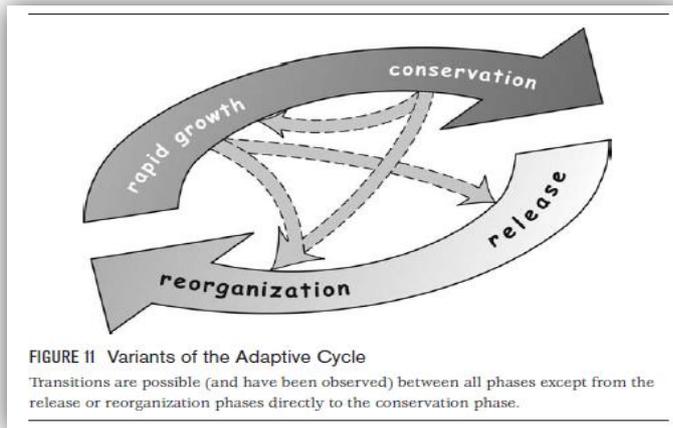
Στην ύστερη περίοδο της φάσης συντήρησης το σύστημα γίνεται άκαμπτο και έχει υπερβολική αυτοπεποίθηση στον εαυτό του. Η ανθεκτικότητα του συστήματος απέναντι σε εξωτερικά ή εσωτερικά πλήγματα είναι μειωμένη. Η εμφάνιση μιας νέας τεχνολογίας ή η ύφεση στην αγορά μπορεί να προκαλέσουν κατάρρευση ενός κλάδου: επιχειρήσεις κλείνουν ή απομακρύνονται από

την περιφέρεια, η ανεργία αυξάνεται, οι υφιστάμενες διασυνδέσεις μεταξύ των φορέων υποχωρούν, οι πόροι που ήταν δεσμευμένοι απελευθερώνονται. Η φάση της *απελευθέρωσης* (*release phase, phase Ω*) επέρχεται αιφνίδια. Μάλιστα όσο περισσότερο διήρκεσε η φάση της συντήρησης και όσο περισσότερο το σύστημα δέσμευσε τους πόρους του σε συγκεκριμένες λειτουργίες, τόσο λιγότερη είναι η δυνατότητα που έχει να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις για αλλαγή και τόσο μικρότερο είναι το πλήγμα που απαιτείται για να κλονιστεί. Επιχειρήσεις κλείνουν ή μεταφέρονται από την περιφέρεια και υποβαθμίζονται σταδιακά οι οικονομίες εντοπιότητας. Κατά τη φάση της απελευθέρωσης παλαιότερες αλλά και νέες δυνάμεις εμφανίζονται στο προσκήνιο, υπάρχει χώρος για καινοτομία και δεν είναι ακόμη σαφής η νέα διαδρομή που θα ακολουθήσει η οικονομία. Είναι μια περίοδος κατά την οποία μέσα από την καταστροφή μπορεί να ανοίξει ένα νέο «παράθυρο», η ευκαιρία για τη δημιουργία ενός νέου συστήματος. Το σύστημα θα μπορέσει να μετατρέψει την κρίση σε ευκαιρία αν οι διαχειριστικοί του φορείς έχουν αναπτύξει την κατάλληλη ετοιμότητα (Davoudi 2012: 303-304).

Σχήμα 6: Διαβαθμίσεις της ανθεκτικότητας στις διαφορετικές φάσεις του κύκλου προσαρμογής – Πηγή: Simmie and Martin 2009: 8

Στη φάση της *αναδιοργάνωσης* που ακολουθεί (*reorganization phase, phase α*) το σύστημα διαμορφώνει την καινούργια του δομή: νέες συμμαχίες εδραιώνονται, νέοι πόροι αξιοποιούνται. Στα οικοσυστήματα, νέα είδη φυτών και ζώων μπορεί να εισχωρήσουν στο σύστημα. Στο κοινωνικοοικονομικό σύστημα νέες ομάδες εμφανίζονται στο προσκήνιο. Οι δεξιότητες και οι γνώσεις που στήριζαν το παλιό σύστημα τώρα αναδιοργανώνονται γύρω από νέες ευκαιρίες. Η αναπροσαρμογή μπορεί να καταλήξει στην επανάληψη του ίδιου κύκλου, στην εκκίνηση ενός νέου μοντέλου συσσώρευσης ή στον υποβιβασμό σε ένα κατώτερο οικονομικό επίπεδο.

Ο κύκλος προσαρμογής διέρχεται επομένως από δύο αντίθετους βρόχους: το βρόχο της ανάπτυξης και το βρόχο της αναδιοργάνωσης. Ο βρόχος της ανάπτυξης χαρακτηρίζεται από συσσώρευση κεφαλαίου, σταθερότητα και ευημερία. Ο βρόχος της αναδιοργάνωσης χαρακτηρίζεται από αβεβαιότητα. Είναι η περίοδος που

μπορεί να επιφέρει θετικές ή αρνητικές αλλαγές στο σύστημα και εκείνη κατά την οποία οι ανθρώπινες πράξεις μπορεί να έχουν το μεγαλύτερο αντίκτυπο.

Η διαδοχή των τεσσάρων φάσεων του κύκλου προσαρμογής, όπως την περιγράψαμε προηγουμένως, δεν είναι μοναδική (σχήμα 7). Τα συστήματα μπορούν να περάσουν απευθείας από

τη φάση της ανάπτυξης σε εκείνη της απελευθέρωσης. Με την κατάλληλη

Σχήμα 7 Παραλλαγές του κύκλου προσαρμογής - Πηγή: Walker and Salt 2006: 83

διαχείριση η φάση της συντήρησης μπορεί να γυρίσει πίσω σε μια νέα φάση ανάπτυξης και να αποφύγουμε τις συνθήκες αβεβαιότητας και αστάθειας της φάσης απελευθέρωσης. Η ανθεκτικότητα της περιφέρειας, με την έννοια πλέον της ικανότητας προσαρμογής και καινοτομίας, είναι εκείνη που θα καθορίσει εν πολλοίς και τις διακυμάνσεις του κύκλου προσαρμογής.

ΥΠΟ ΤΟ ΠΡΙΣΜΑ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΧΡΟΝΟΥ

Μια επιχείρηση, μια περιφέρεια, η εθνική οικονομία, η οικονομική και νομισματική ένωση των κρατών μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης, το οικοσύστημα μιας λίμνης ή οι κοραλλιογενείς ύφαλοι της Καραϊβικής όλα αποτελούν συστήματα που αναπτύσσονται σε διαφορετικές κλίμακες στο χώρο και στο χρόνο. Ωστόσο οι κλίμακες αυτές συνδέονται μεταξύ τους. Σε κάθε κλίμακα ανθρώπινα και φυσικά συστήματα ακολουθούν το καθένα το δικό του κύκλο προσαρμογής, ο οποίος εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τον τρόπο με τον οποίο εξελίσσονται τα συστήματα που βρίσκονται σε ανώτερη ή κατώτερη κλίμακα. Συνολικά αποτελούν ένα ιεραρχημένο σύνολο κύκλων προσαρμογής που βρίσκονται σε αλληλεπίδραση. Αυτό το σύνολο φυσικών και ανθρώπινων συστημάτων που βρίσκονται σε διαφορετικές φάσεις του κύκλου προσαρμογής, αναπτύσσονται σε διαφορετικές κλίμακες χώρου και χρόνου και αλληλεπιδρούν μεταξύ τους ονομάζεται «παναρχία» (*panarchy*) (Walker and Salt 2006: 88-89).

Το κοινωνιο-οικολογικό σύστημα των κωνοφόρων δασών της Β. Αμερικής

Ο όρος χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά από τους Gunderson και Holling (Walker and Salt 2006: 89-90), οι οποίοι ανέπτυξαν το παράδειγμα του συστήματος των κωνοφόρων δασών της Β. Αμερικής και της οικονομικής περιφέρειας στην οποία ανήκουν. Στο οικοσύστημα των δασών η μικρότερη κλίμακα είναι αυτή της βελόνας των κωνοφόρων δέντρων η οποία στο χώρο καταλαμβάνει μερικά εκατοστά και καθορίζεται από τις περιβαλλοντικές συνθήκες που επικρατούν στο διάστημα ενός έτους, χρόνος ο οποίος απαιτείται για να ανανεωθούν οι βελόνες των δέντρων. Σε μια ανώτερη κλίμακα τα δέντρα ανανεώνονται σε ένα διάστημα τουλάχιστον εκατό ετών. Μέσα στο δάσος μπορούμε να διακρίνουμε περισσότερες περιοχές οι οποίες εκτείνονται σε δεκάδες μέτρα και αποτελούν επιμέρους συστήματα. Ο αριθμός των διαφορετικών ειδών βλάστησης στις περιοχές αυτές καθορίζεται από τον ανταγωνισμό μεταξύ τους για τα απαραίτητα θρεπτικά συστατικά, το φως και το νερό, και διαμορφώνεται με την πάροδο των αιώνων. Όλο το δάσος εκτείνεται σε περισσότερα χιλιόμετρα, εξελίσσεται στην χρονική κλίμακα των αιώνων και η εξέλιξή του καθορίζεται από αιφνίδια περιστατικά όπως πυρκαγιές, καταιγίδες και επιδημίες εντόμων.

Το φυσικό οικοσύστημα αλληλεπιδρά με το κοινωνικοοικονομικό σύστημα της περιοχής. Σε μια πρώτη κλίμακα εντοπίζουμε τους εργαζόμενους που απασχολούνται στη δασοκομία και την υλοτομία. Σε ανώτερη κλίμακα βρίσκεται ο κύκλος προσαρμογής του αντίστοιχου κλάδου της υλοτομίας καθώς και των υπόλοιπων οικονομικών κλάδων που αναπτύσσονται στην περιοχή. Επιπλέον, η οικονομία της περιφέρειας εξαρτάται από την ανάπτυξη της εθνικής οικονομίας.

Οι σχέσεις ανάμεσα στις διαφορετικές κλίμακες των συστημάτων είναι δυναμικές, τόσο από πάνω προς τα κάτω όσο και αντίστροφα (Pendall et al. 2008: 11-12, Walker and Salt 2006: 90-92, Simmie and Martin 2009: 8). Οι μεγαλύτερες κλίμακες επηρεάζουν τις μικρότερες μέσα από μια διαδικασία *μνήμης*. Αν μια περιοχή του δάσους καταστραφεί από επιδημία εντόμων, η δυνατότητά της να αποκατασταθεί εξαρτάται από τους σπόρους των διαφορετικών φυτών που είναι διαθέσιμοι από τις γύρω περιοχές. Εξαρτάται δηλαδή από τη «μνήμη» του υπόλοιπου δάσους, από το αν έχει στη διάθεσή του τους πόρους και γνωρίζει πώς να ανταποκριθεί στην καταστροφή. Αν μια περιφέρεια υποστεί ένα ισχυρό εξωτερικό πλήγμα, η ικανότητά της να αποκαταστήσει το βιοτικό της επίπεδο εξαρτάται από τους μηχανισμούς (επίσημους ή μη) που μπορούν να ενεργοποιηθούν σε ένα ευρύτερο εθνικό ή διεθνές επίπεδο. Εξαρτάται βέβαια και από τους μηχανισμούς που έχουν απομείνει και λειτουργούν μέσα στην ίδια την τοπική κοινωνία και οικονομία. Η οικονομία μιας περιφέρειας που αντιμετωπίζει προβλήματα μπορεί να διατηρηθεί για μεγαλύτερο χρονικό διάστημα σε μια φάση συντήρησης με επιδοτήσεις από την κεντρική κυβέρνηση. Και οι μικρότερες κλίμακες μπορούν να επηρεάσουν τις μεγαλύτερες μέσα από μια τάση *εξέγερσης*, η οποία εκδηλώνεται κυρίως σε περιόδους απελευθέρωσης.

Επειδή αποτελούν ένα σύνολο εγκιβωτισμένων κύκλων προσαρμογής που βρίσκονται σε διαφορετικές φάσεις και λειτουργούν σε διαφορετικές χωρικές και χρονικές κλίμακες, τα συστήματα είναι ταυτόχρονα αποτελεσματικά και καινοτόμα: «παρουσιάζουν έντονη συνοχή, ενώ ταυτόχρονα είναι ελεύθερα να πειραματιστούν γιατί αυτές οι ιδιότητες εκδηλώνονται σε διαφορετικές χρονικές στιγμές και σε διαφορετικές κλίμακες» (Davoudi 2012: 304, η μετάφραση δική μου).

Παρατηρούμε επίσης ότι όσο διευρύνεται η γεωγραφική κλίμακα τόσο διευρύνεται και η χρονική κλίμακα της διαδικασίας προσαρμογής (Pendall et al. 2008: 15). Η μικρή χωρική κλίμακα βιώνει αλλαγές σε σύντομο χρονικό διάστημα, καθώς ακόμη και ένας δρων μπορεί να ασκήσει σημαντική επίδραση στο σύστημα. Αντιθέτως στην ευρύτερη χωρική κλίμακα απαιτείται μεγαλύτερο χρονικό διάστημα για να επέλθουν αλλαγές γιατί οι μεταβολές προκύπτουν από τη συνδυασμένη δράση περισσότερων παραγόντων.

Επομένως η ανθεκτικότητα μιας περιφέρειας διαμορφώνεται τόσο από διαδικασίες που εξελίσσονται σε ευρύτερες χωρικές και χρονικές κλίμακες, όσο και από παράγοντες που δρουν σε μικρή χωρική και χρονική κλίμακα. Πιέσεις ανταγωνιστών στην παγκοσμιοποιημένη αγορά ή η μεταφορά γνώσης που παράγεται σε διεθνές επίπεδο μπορεί να κατευθύνουν μια περιφέρεια να αναπτύξει στρατηγική καινοτομίας. Στον αντίποδα αυτών, η προσαρμογή μιας περιφέρειας μπορεί

να ανασχεθεί από την άρνηση του εργασιακού δυναμικού της να αναπροσαρμόσει τις δεξιότητές του (Simmie and Martin 2009: 8).

ΕΜΠΕΙΡΙΚΕΣ ΑΝΑΛΥΣΕΙΣ

Ο κύκλος προσαρμογής προσφέρει ένα εννοιολογικό πλαίσιο που μας επιτρέπει να διατυπώσουμε νέες υποθέσεις για την περιφερειακή ανθεκτικότητα: υποθέσεις οι οποίες θα πρέπει να επαληθευτούν από εμπειρικές μελέτες (Simmie and Martin 2009: 9). Λίγες είναι μέχρι στιγμής οι μελέτες που έχουν εφαρμόσει το μοντέλο στην εμπειρική ανάλυση των περιφερειών.

Οι Simmie και Martin (2009: 9-16) συγκρίνουν διαχρονικά για την περίοδο 1960-2005 την αντίδραση της οικονομίας δύο πόλεων, του Cambridge και του Swansea, απέναντι στο εξωτερικό πλήγμα δύο περιόδων ύφεσης της εθνικής οικονομίας (αρχές της δεκαετίας του '80 και αρχές της δεκαετίας του '90) και ταυτόχρονα απέναντι σε εσωτερικές σοβούσες κρίσεις αναδιοργάνωσης της οικονομικής δραστηριότητας. Η περιοχή του Cambridge διέρχεται από μια περίοδο αναδιοργάνωσης κατά τις δεκαετίες '60 και '70 - οπότε και αναπροσαρμόζεται η τοπική οικονομία προς μια στρατηγική ανάπτυξης βασισμένη στην υψηλή τεχνολογία - σε μια περίοδο εκμετάλλευσης και συντήρησης του οικονομικού της μοντέλου. Η μετάβαση από την οικονομία των υπηρεσιών σε μια οικονομία καινοτομίας και υψηλής τεχνολογίας βασίστηκε στο εντόπιο δυναμικό και υποστηρίχθηκε από την ισχυρή παρουσία του πανεπιστημίου της πόλης. Αντιθέτως η περιοχή του Swansea βίωσε τη δεκαετία του '60 μια σημαντική φάση απελευθέρωσης με την παρακμή της τοπικής βιομηχανίας άνθρακα και το κλείσιμο των επιχειρήσεων λόγω του διεθνούς ανταγωνισμού. Η αναδιοργάνωση που έλαβε χώρα κατά τη δεκαετία του 1970 βασίστηκε στην προσέλκυση ξένων επενδύσεων στον τομέα των ηλεκτρονικών συσκευών, με την προσφορά φτηνής γης και εργατικού δυναμικού.

Παρ' όλο που η ύφεση στις αρχές της δεκαετίας του '80 βρήκε και τις δύο οικονομίες σε μια φάση αναδιοργάνωσης, στην οποία ο βαθμός ανθεκτικότητας είναι θεωρητικά υψηλός, οι περιφέρειες δεν αντέδρασαν με την ίδια επιτυχία απέναντι στην εξωτερική διαταραχή. Οι ερευνητές συγκρίνουν τη μεταβολή στο επίπεδο απασχόλησης των δύο περιφερειών και παρατηρούν ότι η περιφέρεια του Swansea μπόρεσε να ανακτήσει τα αρχικά επίπεδα μόλις στις αρχές της δεκαετίας του '90, ενώ η απασχόληση στον τομέα της βιομηχανίας δεν επανήλθε ποτέ στα προ της κρίσης επίπεδα. Στη συνέχεια και οι δύο οικονομίες εισήλθαν σε φάση ανάπτυξης και συντήρησης, στις οποίες συνέχισαν το ίδιο μονοπάτι ανάπτυξης. Το Cambridge επέκτεινε τις δραστηριότητές του στον κλάδο της βιοτεχνολογίας, ενώ το Swansea άρχισε να εξαρτάται όλο και περισσότερο από την

τεχνογνωσία των ξένων επιχειρήσεων που είχαν επενδύσει στην περιοχή (κυρίως η Sony, η Panasonic και η Hitachi). Η περιοχή έφτασε να παράγει το 50% των τηλεοράσεων και το 75% των βίντεο που κατασκευάζονται στην Ευρώπη. Η τοπική ανάπτυξη εγκλωβίστηκε στην τεχνογνωσία που της παρείχαν οι ιαπωνικές εταιρείες. Δεν μπόρεσε να αντιδράσει στο πέρασμα στην ψηφιακή τεχνολογία στις αρχές της δεκαετίας του '90, όταν οι πολυεθνικές εταιρείες μετέφεραν τα εργοστάσια παραγωγής στην Ισπανία και την Ανατολική Ευρώπη, όπου η τοπική εμπειρία στην ψηφιακή τεχνολογία τους βοήθησε να ανταποκριθούν καλύτερα στις νέες συνθήκες τις αγορές. Επομένως η ανθεκτικότητα των δύο περιφερειών διαμορφώθηκε διαφορετικά από το γεγονός ότι το Cambridge στηρίχθηκε στο ενδογενές δυναμικό, ενώ το Swansea αναζήτησε ξένες επενδύσεις.

Ο Martin (Martin 2011) επιχειρεί να ενσωματώσει όλες τις παραμέτρους που χαρακτηρίζουν τους διαφορετικούς ορισμούς της ανθεκτικότητας σε ένα μοντέλο, ανταποκρινόμενος στην διαισθητική αντίληψη ότι η ανθεκτικότητα περιγράφει τόσο το μέγεθος της διακύμανσης και την ταχύτητα της ανταπόκρισης όσο και τη μακροχρόνια διαδικασία προσαρμογής. Διακρίνει τέσσερις διαστάσεις της περιφερειακής ανθεκτικότητας: α) την αντίσταση (resistance), το βαθμό στον οποίο μια περιφέρεια είναι ευάλωτη στις διαταραχές, β) την ταχύτητα και το βαθμό ανάκαμψης (recovery) από μια διαταραχή, γ) το δομικό επαναπροσανατολισμό (reorientation) της περιφέρειας (μεταβολές στον κλάδο της οικονομικής δραστηριότητας, στη σύνθεση του εργατικού δυναμικού, στην εργασιακή και επιχειρηματική κουλτούρα κ.λπ.) και δ) το βαθμό ανανέωσης (renewal) ή ανάκτησης της προηγούμενης αναπτυξιακής διαδρομής της περιφέρειας. Διαφορετικές περιφέρειες παρουσιάζουν διαφορετικό βαθμό ανθεκτικότητας ανάλογα με τον προηγούμενο ρυθμό ανάπτυξης, τον καινοτόμο χαρακτήρα και τον οικονομικό κλάδο που κυριαρχεί στην περιφέρεια. Ο Martin εξετάζει την ανταπόκριση των περιφερειών της Μ. Βρετανίας στις τρεις μεγάλες κρίσεις οικονομικής ύφεσης που αντιμετώπισε η βρετανική οικονομία τα τελευταία 40 χρόνια: 1979-1982, 1990-1992 και 2008-2010. Εξετάζει τη μεταβολή του επιπέδου απασχόλησης σε κάθε περιφέρεια απέναντι στην ύφεση σε σχέση με τη μεταβολή στο σύνολο της οικονομίας. Αν μια περιφέρεια παρουσιάζει υψηλότερα επίπεδα μείωσης από τον εθνικό μέσο όρο τότε η περιφέρεια αυτή έχει χαμηλή ανθεκτικότητα. Οι περιφέρειες που εμφανίζουν λιγότερη μείωση της απασχόλησης έχουν υψηλή ανθεκτικότητα. Ωστόσο ο Martin διευκρινίζει ότι αυτή η μέθοδος διερευνά ορισμένες από τις διαστάσεις της ανθεκτικότητας (αντίσταση, ανάκαμψη και ανανέωση). Η λεπτομερής μελέτη του επαναπροσανατολισμού της περιφέρειας, της διαδικασίας προσαρμογής της, συνιστά από μόνη της ένα ξεχωριστό αντικείμενο μελέτης (Martin 2011: 17-18).

Το μοντέλο των κύκλων προσαρμογής συνδέει βασικές έννοιες και διαδικασίες της περιφερειακής ανάπτυξης - την καινοτομία, τη μαθησιακή ικανότητα, τους μηχανισμούς που δημιουργούν τη συνοχή μεταξύ των επιχειρήσεων και των τοπικών και εθνικών θεσμών, τη διαδικασία συσσώρευσης κεφαλαίου – με την ανθεκτικότητα της περιφέρειας και την ανάγκη να μελετήσουμε την αλληλεπίδραση των λειτουργιών σε περισσότερες κλίμακες (Simmie and Martin 2009: 8).

Η εξελικτική ανθεκτικότητα ενσωματώνει στην ανάλυση τη δράση των κοινωνικών και οικονομικών υποκειμένων εντός και εκτός της περιφέρειας. Έτσι μπορεί να περιγράψει τις κυρίαρχες και εναλλακτικές αφηγήσεις για την κρίση: την αντίληψη που έχουν διαμορφώσει τα υποκείμενα για το πλήγμα που δέχθηκε η περιφέρεια, για τις αιτίες που το προκάλεσαν, για τις αποφάσεις σε τοπικό, εθνικό ή περιφερειακό επίπεδο που διαμόρφωσαν τη συγκεκριμένη ιστορική διαδρομή στη μακροχρόνια περίοδο. Μπορεί επίσης να αναδείξει την σχετικότητα των αφηγήσεων αυτών, το γεγονός δηλαδή ότι η αφήγηση για τις αιτίες της διαταραχής διαμορφώνεται από συγκεκριμένα πολιτικά και κοινωνικά υποκείμενα και προδιαγράφει και μια συγκεκριμένη αφήγηση για την ανθεκτικότητα, για το τι θεωρούμε κάθε φορά ως επιτυχή αντίδραση στην κρίση, ως ικανότητα προσαρμογής (Christopherson et al. 2010: 4-5). Η αξιολόγηση της ανθεκτικότητας μιας περιφέρειας με τη σύγκριση συγκεκριμένων μεταβλητών πριν και μετά τη διαταραχή αποτελεί πολιτική επιλογή.

Ο κύκλος προσαρμογής μπορεί να ενσωματώσει την ανάλυση των περιφερειών που φαίνονται εγκλωβισμένες σε κατώτερα σημεία ισορροπίας. Οι οικονομίες αυτές παραμένουν για μεγάλο χρονικό διάστημα σε μια φάση συντήρησης. Η εξάρτησή τους από ανώτερες χωρικές κλίμακες (παγκοσμιοποιημένο οικονομικό περιβάλλον) ερμηνεύει τη δυσκολία τους να περάσουν σε μια φάση ανάπτυξης. Από την άλλη, η εξάρτηση από ανώτερες χρονικές κλίμακες αντιστοιχεί στην έννοια της εξάρτησης από την αρχική ιστορική τους διαδρομή (path dependence). Μακροπρόθεσμες στρατηγικές σε εθνικό επίπεδο μπορεί για παράδειγμα να ενισχύσουν ή να αποδυναμώσουν την ανθεκτικότητα μιας περιφέρειας σε μια φυσική καταστροφή (Christopherson et al. 2010: 5).

Επιπλέον η εξελικτική θεώρηση περιγράφει επαρκέστερα την αντίδραση του συστήματος απέναντι σε αργές σοβούσες κρίσεις (slow burns) (Pendall et al. 2008: 7-8). Όταν η περιφέρεια δέχεται ένα αιφνίδιο, ισχυρό εξωτερικό πλήγμα, όπως είναι μια φυσική καταστροφή, τότε οι αναλυτές διερευνούν την ικανότητά της να αποκαταστήσει κάποιες βασικές μεταβλητές (όπως ο πληθυσμός)

στο αρχικό τους σημείο. Η ανάλυση του σημείου ισορροπίας είναι σημαντική. Στην περίπτωση όμως κρίσεων που εξελίσσονται αργά (όπως για παράδειγμα η αποβιομηχάνιση μιας περιοχής) η ανάλυση του κύκλου προσαρμογής και της παναρχίας μας δίνει περισσότερα εργαλεία για να μελετήσουμε την εξέλιξη και την αλληλεπίδραση των μεταβλητών σε περισσότερα επίπεδα.

Η εξελικτική ανθεκτικότητα δεν είναι α-πολιτική, όπως φαίνεται και από το μοντέλο της παναρχίας. Οι περιφέρειες δεν θεωρούνται αυτόνομες χωρικές μονάδες: εντάσσονται σε ένα πεδίο δράσης που διαμορφώνεται από τις αποφάσεις δρώντων σε περισσότερες χωρικές κλίμακες, οι οποίες προσδιορίζουν το χώρο στον οποίο θα αναπτυχθεί κάθε οικονομική δραστηριότητα (Christopherson 2010: 5). Η αλληλεπίδραση ανάμεσα στις διαφορετικές χωρικές και χρονικές κλίμακες αναδεικνύει πόσο σημαντική είναι για τη μελέτη της περιφερειακής ανάπτυξης η διεξαγωγή έρευνας σε περισσότερα χωρικά επίπεδα και χρονικές περιόδους (Pendall et al. 2008: 16, 19). Η έρευνα σε επίπεδο κλάδου ή τοπικής κοινωνίας στη βραχυχρόνια περίοδο μπορεί να αναδείξει πρωτοπόρες εξελίξεις και μας βοηθά να αντιληφθούμε την ανταπόκριση στις ευρύτερες περιφερειακές ή εθνικές πολιτικές. Από την άλλη πλευρά, η έρευνα σε επίπεδο περιφέρειας στη μακροχρόνια περίοδο αποκαλύπτει κατά πόσο οι επιμέρους αλλαγές έχουν αντίκτυπο στο ευρύτερο σύστημα και πώς το σύστημα αυτό προσαρμόζεται στις εθνικές και διεθνείς πιέσεις. Τέλος, σε αντίθεση με τις αναλύσεις που βασίζονται σε ένα ή περισσότερα σημεία ισορροπίας (Pike et al. 2010: 61), η εξελικτική ανθεκτικότητα λαμβάνει υπ' όψιν τις ιδιαιτερότητες της κάθε χωρικής κλίμακας (τοπική, περιφερειακή, εθνική, παγκόσμια).

Είναι σημαντικό να παρατηρήσουμε ότι ο κύκλος προσαρμογής δεν περιγράφει μια συνεχή, γραμμική διαδικασία οικοδόμησης της ανθεκτικότητας. Αντιθέτως, η ανθεκτικότητα εμφανίζεται υψηλή κατά τα στάδια της ανάπτυξης και της αναδιοργάνωσης του συστήματος. Η εμπειρική ανάλυση περιφερειακών συστημάτων που διέρχονται από αυτά τα στάδια μπορεί να αναδείξει τα χαρακτηριστικά των συστημάτων αυτών που ενισχύουν την ανθεκτικότητα και να μας βοηθήσει να εξάγουμε πολύτιμα συμπεράσματα για τη διαχείριση της περιφερειακής ανάπτυξης.

ΑΠΟ ΤΟ ΦΥΣΙΚΟ ΣΤΟΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΚΟΣΜΟ

Η ανθεκτικότητα – και η εικόνα του κύκλου προσαρμογής που αναπτύχθηκε μέσα από την επεξεργασία της έννοιας στις περιβαλλοντικές επιστήμες - είναι μια μεταφορά που αναπτύχθηκε για να ερμηνευθεί η δυναμική των οικοσυστημάτων. Αν και ο μεταφορικός λόγος είναι πολύτιμος γιατί διαφωτίζει με μια νέα οπτική το αντικείμενο που μελετάμε, παραμένει το γεγονός ότι το μοντέλο του κύκλου εμφανίζει ορισμένα προβλήματα στην εφαρμογή του από τη μελέτη του

περιβάλλοντος στη μελέτη ανθρωπογενών συστημάτων όπως οι περιφέρειες (Davoudi et al. 2012: 305-306, Pendall et al. 2008: 12-13, Martin and Sunley 2007, Simmie and Martin 2009: 8-9, Martin 2011: 3):

- οι ανθρώπινες πράξεις είναι εμπρόθετες (intentional). Οι ερευνητές αναγνωρίζουν ότι στα κοινωνικο-οικονομικά συστήματα η διαδοχή των φάσεων του κύκλου προσαρμογής δεν είναι αυτόματη, αλλά ότι οι ανθρώπινες παρεμβάσεις μπορούν να αποδυναμώσουν ή να ενισχύσουν την ανθεκτικότητα. Αυτή άλλωστε είναι και η σημασία της έννοιας για τη διακυβέρνηση.
- Επειδή προέρχεται από τη μελέτη των οικοσυστημάτων, ο κύκλος προσαρμογής δίνει την εντύπωση ότι σημαντικές εξωτερικές διαταραχές αναγκάζουν τα συστήματα να εξελιχθούν. Ωστόσο οι περιφέρειες απαρτίζονται από συλλογικά και ατομικά υποκείμενα που έχουν την ικανότητα να μαθαίνουν και να μεταβάλλουν τη συμπεριφορά τους ακόμη και χωρίς την πίεση ενός εξωτερικού πλήγματος.
- Η έννοια της αυτοοργάνωσης, της ανάδυσης δηλαδή της μακροδομής από τη μικροδομή, μεταφράζεται ως self reliance και υπαινίσσεται το εν πολλοίς νεοφιλελεύθερο ιδεολόγημα σύμφωνα με το οποίο η ανθεκτικότητα είναι μια ικανότητα που πηγάζει από την ίδια την τοπική κοινωνία και επομένως οι παρεμβάσεις των κυβερνητικών φορέων αποδυναμώνουν την ικανότητα της ανθεκτικής κοινότητας να αναγεννηθεί. Η Davoudi (Davoudi et al., 2012: 305) επισημαίνει το ιδεολόγημα αυτό στο δημόσιο λόγο για την ανθεκτικότητα στη Μ. Βρετανία, σημειώνοντας ότι η εμπλοκή των κοινωνικών δικτύων στην οικοδόμηση της ανθεκτικότητας της τοπικής κοινωνίας είναι σημαντική, χωρίς ωστόσο να υποκαθιστά το ρόλο των αρμοδίων κυβερνητικών φορέων. Σε αντίθετη περίπτωση η ανθεκτικότητα μπορεί να λειτουργήσει ως όχημα κοινωνικού δαρβινισμού.
- Σε αντίθεση με τις περιβαλλοντικές επιστήμες, στις οποίες η ανθεκτικότητα είναι α-πολιτική και αποσκοπεί στη βιωσιμότητα του οικοσυστήματος, στις κοινωνικές επιστήμες η ανθεκτικότητα αποκτά κανονιστικό περιεχόμενο: ανθεκτικότητα με ποιον σκοπό και για ποιον; Η ανθεκτικότητα ενός συστήματος αποτιμάται ανάλογα με το αν το αποτέλεσμα θεωρείται επιθυμητό από την κοινωνία και αποτελεί επομένως πολιτική επιλογή που καθορίζεται από σχέσεις εξουσίας. Αντιστοίχως, η οικοδόμηση της ανθεκτικότητας δημιουργεί κερδισμένους και χαμένους και μας αναγκάζει να ενσωματώσουμε στην ανάλυση ζητήματα κοινωνικής δικαιοσύνης.

- Επιπλέον, καλούμαστε κάθε φορά να ορίσουμε την ανθεκτικότητα, προσδιορίζοντας κάποιο σημείο αναφοράς: τι θέλουμε να είναι ανθεκτικό και απέναντι σε τι. Και σε αυτή την περίπτωση ελλοχεύει ο κίνδυνος του αποκλεισμού κοινωνικών ή άλλων φορέων.
- Η παναρχία βασίζεται στην αντίληψη ότι περισσότερα συστήματα σε διαφορετικές χωρικές και χρονικές κλίμακες είναι εγκιβωτισμένα το ένα στο άλλο και από αυτή τους τη θέση αλληλεπιδρούν. Αυτό σημαίνει ότι μπορούμε να περιγράψουμε τα όρια των συστημάτων αυτών και να τα ορίσουμε αντιθετικά μεταξύ τους. Στην πραγματικότητα ακόμη και τα οικοσυστήματα προσδιορίζονται ανάλογα με τις μεταβλητές και τις λειτουργίες που μας ενδιαφέρει κάθε φορά να περιγράψουμε. Ο καθορισμός μιας περιφέρειας αποτελεί κατ' εξοχήν κοινωνικό κατασκεύασμα ανάλογα με τα κριτήρια που θέτει ο μελετητής. Θα ορίσουμε μια περιφέρεια με κριτήριο τις κυρίαρχες οικονομικές σχέσεις, τον πολιτισμικό της χαρακτήρα, τα διοικητικά όρια ή την προστασία ενός φυσικού πόρου; Σε καθεμία από αυτές τις περιπτώσεις τα όρια τίθενται διαφορετικά.

2.3 Η ΕΞΕΛΙΚΤΙΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ ΩΣ ΕΡΓΑΛΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ

Σε αντίθεση με τις παραδοσιακές προσεγγίσεις για τη διαχείριση των συστημάτων που αποσκοπούν στη βελτιστοποίηση, τη σταθερότητα, τον έλεγχο του κινδύνου, η εξελικτική ανθεκτικότητα δίνει έμφαση στην ποικιλομορφία (diversity), τη μαθησιακή διαδικασία, την προσαρμογή.

Ποια είναι λοιπόν η κατάλληλη δομή διακυβέρνησης και η κατάλληλη πολιτική για να διαχειριστούμε την αλλαγή; Ποια χαρακτηριστικά οφείλουμε να ενισχύσουμε σε μια περιφέρεια ώστε να είναι ικανή να προσαρμόζεται στις μεταβολές του εξωγενούς και εσωγενούς περιβάλλοντος; Η εξελικτική ανθεκτικότητα θέτει μια σειρά από ερωτήματα τα οποία μπορούμε να μεταφέρουμε στην περιφερειακή πολιτική και τα οποία διευκολύνουν να παρακολουθήσουμε την πορεία μιας περιφέρειας και να διαχειριστούμε την αλλαγή (Walker and Salt 2006: 117- 124 και 145-148):

- Ποιες είναι οι βασικές μεταβλητές του συστήματος; Ποια είναι η επίδραση που δέχονται από άλλες μεταβλητές; Είναι σε θέση να απορροφήσουν την επίδραση αυτή; Μήπως η ενίσχυση της ανθεκτικότητας μιας μεταβλητής υποσκάπτει την ανθεκτικότητα μιας άλλης;
- Καθώς εξελίσσονται αυτές οι μεταβλητές, μήπως φέρουν το σύστημα στα όρια ενός κατώφλιου πέρα από το οποίο το σύστημα θα μεταβληθεί σε κάτι νέο; Αν φαίνεται να δυσχεραίνεται η ανατροφοδότηση ορισμένων λειτουργιών του συστήματος, τότε είναι πιθανό να βρισκόμαστε κοντά σε ένα κατώφλι.
- Αν υπερβούμε το κατώφλι, τότε πώς θα είναι η νέα κατάσταση στην οποία θα βρεθεί το σύστημα; Ποια προϊόντα και υπηρεσίες που μας παρέχει το υφιστάμενο σύστημα θα χαθούν;
- Ποιες είναι οι αιτίες ενός συστημικού σοκ; Πώς τις αντιλαμβάνονται οι δρώντες και επομένως πώς ερμηνεύουν οι ίδιοι το εξωγενές πλήγμα; Η αφήγηση που κατασκευάζουν οι δρώντες γύρω από το ξέσπασμα μιας κρίσης θα καθορίσει εν πολλοίς και τις επιλογές για τη διαχείριση της κρίσης (Christopherson et al 2010: 4).
- Σε ποιο στάδιο του κύκλου προσαρμογής βρισκόμαστε; Αν βρισκόμαστε για παράδειγμα σε ένα στάδιο απελευθέρωσης στο οποίο το σύστημα είναι ανοικτό στην καινοτομία, τότε είναι ευκολότερο να εφαρμόσουμε νέες κατευθύνσεις πολιτικής. Ποιες παρεμβάσεις είναι ανεκτές στη φάση προσαρμογής στην οποία βρισκόμαστε;

- Ποιες είναι οι σχέσεις ανάμεσα στις διαφορετικές χωρικές και χρονικές κλίμακες που επηρεάζουν το σύστημα; Ποια είναι η επίδρασή τους στο σύστημα που μας ενδιαφέρει (επιχείρηση, περιφέρεια, εθνική οικονομία, οργανισμός κ.λπ.);
- Είμαστε ικανοποιημένοι από τις υπηρεσίες που μας παρέχει το σύστημα και θέλουμε να ενισχύσουμε την ανθεκτικότητά του; Σε αυτή την περίπτωση επιλέγουμε τεχνικές προσαρμοστικότητας (adaptability).
- Το σύστημα βρίσκεται σε μια κατάσταση στην οποία δεν αποδίδει τα αγαθά και τις υπηρεσίες που περιμένουμε; Μήπως οι προσπάθειες για τη διατήρηση του συστήματος έχουν υπερβολικό κόστος; Σε αυτή την περίπτωση θα πρέπει να επιλέξουμε τεχνικές μετατρεψιμότητας (transformability). Για παράδειγμα, οι κρατικές επιδοτήσεις για τη διατήρηση του συστήματος θα πρέπει να αντικατασταθούν από επιδοτήσεις για τη μετατροπή του συστήματος.
- Ποιο είναι το κόστος για την ενίσχυση της ανθεκτικότητας; Συχνά η διατήρηση περισσότερων τρόπων επιτέλεσης της ίδιας λειτουργίας του συστήματος (redundancies) και η απόρριψη της βελτιστοποίησης της παραγωγής επιφέρουν απώλεια κέρδους σε βραχυχρόνιο επίπεδο.
- Τα κόστος αυτό αντισταθμίζεται από τις απώλειες σε πόρους, αγαθά και υπηρεσίες που θα επιφέρει τυχόν κατάρρευση του συστήματος;
- Οι δομή των φορέων διαχείρισης είναι τέτοια ώστε να επιτρέπει την παρακολούθηση των μεταβλητών στις διαφορετικές χωρικές και χρονικές κλίμακες και το συντονισμό των ενεργειών για την παρέμβαση όπου χρειαστεί; Υπάρχει άμεση ανατροφοδότηση για τις επιπτώσεις που επιφέρει η διαχείριση ενός επιπέδου στα άλλα;
- Υπάρχουν περισσότερες δομές στον ιδιωτικό και στο δημόσιο τομέα οι οποίες να διαχειρίζονται το ίδιο αντικείμενο (μικρές και μεσαίες επιχειρήσεις, μη κυβερνητικές οργανώσεις, επιμελητήρια, κεντρικές και αποκεντρωμένες κρατικές υπηρεσίες); Οι πλεοναστικές δομές των φορέων διαχείρισης ενισχύουν την ανθεκτικότητα και την προσαρμοστικότητα του συστήματος. Υπάρχει μεγαλύτερη επίγνωση των μεταβολών του συστήματος και ικανότητα ανταπόκρισης σε περισσότερα επίπεδα.

3. ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ

Ο τουρισμός είναι ένας κλάδος κατ' εξοχήν ευάλωτος σε ποικίλες εξωτερικές διαταραχές. Η οικονομική ύφεση, οι διακυμάνσεις των τιμών του πετρελαίου, η κλιματική αλλαγή, οι τρομοκρατικές επιθέσεις αποτελούν διαταραχές που αν και εκδηλώνονται στην παγκόσμια κλίμακα μπορούν να επηρεάσουν, θετικά ή αρνητικά έναν τουριστικό προορισμό. Εξαιτίας της στενής εξάρτησης της τουριστικής οικονομίας από τους φυσικούς και πολιτισμικούς πόρους γύρω από τους οποίους αναπτύσσεται έχει διαμορφωθεί τα τελευταία χρόνια σημαντική βιβλιογραφία στην οποία διερευνάται η συνέργεια της τουριστικής ανάπτυξης με το κοινωνικό και οικολογικό σύστημα της περιοχής μέσα από την οπτική της παναρχίας. Η ανθεκτικότητα συναντά εδώ το τρίπτυχο που θέτει η βιωσιμότητα: οικονομική ανάπτυξη, κοινωνική δικαιοσύνη και περιβαλλοντική προστασία. Περιορισμένες είναι ωστόσο οι μελέτες για την οικονομική ανθεκτικότητα του τουριστικού κλάδου. Θα παρουσιάσουμε κατ' αρχάς τις αναλύσεις για την οικονομική ανθεκτικότητα των τουριστικών επιχειρήσεων απέναντι σε διαφορετικές κατηγορίες διαταραχής (φυσικές καταστροφές, κλιματική αλλαγή) και στη συνέχεια θα στραφούμε στην ανάλυση του συστήματος του τουριστικού προορισμού στο πλαίσιο του κύκλου προσαρμογής.

3.1. Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΤΟΥΡΙΣΤΙΚΟΥ ΚΛΑΔΟΥ

Η ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ ΣΤΟΝ ΤΟΥΡΙΣΤΙΚΟ ΚΛΑΔΟ ΤΩΝ Η.Π.Α.

Οι Busso et al. (2011) επισημαίνουν την απουσία βιβλιογραφίας για την επίπτωση φυσικών ή ανθρωπογενών καταστροφών στην απασχόληση του τουριστικού κλάδου. Οι συγγραφείς εξετάζουν την ανθεκτικότητα της απασχόλησης στον τουριστικό κλάδο 11 κομητειών στην κεντρική και βόρεια πλευρά των Η.Π.Α. από το 1998 έως το 2000. Η επιλογή των κομητειών έγινε με κριτήριο την έκθεσή τους σε φυσικές καταστροφές: η περιοχή παρουσιάζει το μεγαλύτερο ποσοστό κατά κεφαλήν ζημιάς στις Η.Π.Α. λόγω έκθεσης σε φυσικές καταστροφές. Χρησιμοποιούν το θεωρητικό πλαίσιο της κοινοτικής ανθεκτικότητας (community resilience) για να περιγράψουν τον τρόπο με τον οποίο η ανθεκτικότητα της κοινότητας επιδρά στη διατήρηση του επιπέδου απασχόλησης στον τουριστικό κλάδο. Η έρευνα βασίζεται στην υπόθεση ότι τα επίπεδα ανθρώπινου, φυσικού, πάγιου, κοινωνικού και οικονομικού κεφαλαίου της κοινότητας πριν τη διαταραχή σχετίζονται θετικά με το επίπεδο απασχόλησης στον τουρισμό μετά τη διαταραχή.

Η έρευνα έδειξε ότι τα βασικότερα χαρακτηριστικά της κοινότητας που επηρέασαν την απασχόληση στις τουριστικές επιχειρήσεις και την εστίαση είναι:

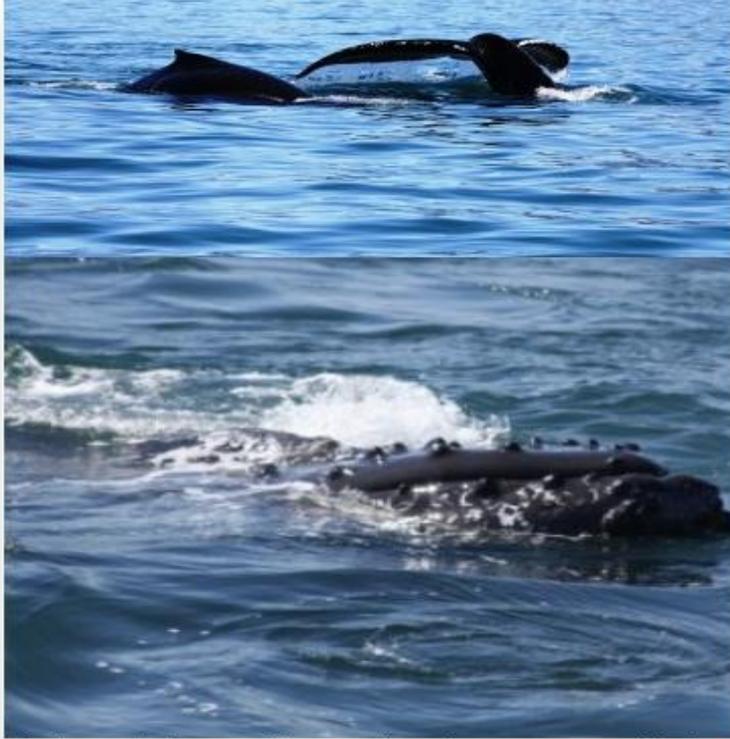
- το πάγιο κεφάλαιο, ερμηνεύει το 24% των μεταβολών στην απασχόληση στον τομέα της εστίασης μετά τις φυσικές καταστροφές του 1999
- χαρακτηριστικά του ανθρώπινου και του κοινωνικού κεφαλαίου: το ποσοστό των αποφοίτων κολεγίου άνω των 25 και το ποσοστό των ανθρώπων που συνδέονται με την εκκλησία ερμηνεύουν το 25% των μεταβολών στην απασχόληση του ξενοδοχειακού τομέα.

Υψηλότερα επίπεδα κοινωνικού, ανθρώπινου και πάγιου κεφαλαίου σημαίνουν υψηλότερη ανθεκτικότητα της απασχόλησης στον κλάδο.

Οι Lambert et al. (2010) εξετάζουν την οικονομική ανθεκτικότητα του τουρισμού που έχει αναπτυχθεί για την παρακολούθηση των φαλαινών απέναντι στις μεταβολές που επιφέρει η κλιματική αλλαγή στη συχνότητα εμφάνισης των κητοειδών. Ως ανθεκτικότητα ορίζουν το ποσοστό στο οποίο μπορεί να μεταβληθεί η συχνότητα εμφάνισης των κητοειδών χωρίς να πέσει ο αριθμός των τουριστών κάτω από ένα κρίσιμο κατώφλι πέρα από το οποίο τα έσοδα των επιχειρήσεων μειώνονται δραστικά.

Τρεις είναι οι βασικοί παράγοντες που καθορίζουν την ανθεκτικότητα αυτής της ειδικής μορφής τουρισμού:

- οι πιθανότητες που έχει ο τουρίστας να δει φάλαινες στο ταξίδι του: η κλιματική αλλαγή επηρεάζει τις πιθανότητες αυτές διαφορετικά ανά περιοχή, ανάλογα με το αν πρόκειται ή όχι για αποδημητικά είδη ή και ανάλογα με το αν επηρεάζονται τα είδη που αποτελούν την τροφή των φαλαινών.
- το είδος του ταξιδιού, ανάλογα με το αν πρωταρχικός σκοπός του ταξιδιού είναι να δουν οι τουρίστες τις φάλαινες ή αν το ταξίδι γίνεται για να παρακολουθήσουν τη θαλάσσια ζωή γενικά
- το είδος του τουρίστα: αν ο τουρίστας είναι κάποιος ειδικός που ενδιαφέρεται να παρακολουθήσει τις φάλαινες τότε θα επισκεφτεί έναν προορισμό όπου υπάρχει μεγαλύτερη πιθανότητα εμφάνισης

Alaska Whale Watching: Explore the watery world of the Whales of Alaska! Information about times and tours as well as the locations of departure from the many ports of call in Alaska.
Weather Permitting Alaska LLC
19400 Beardsley way Juneau, AK 99801 US

Εικόνα 1: Οργάνωση ταξιδιών για την παρακολούθηση των φαλαινών στην Αλάσκα. Έρευνες δείχνουν ότι αυτή η περιοχή πρόκειται να ευνοηθεί από την κλιματική αλλαγή.

Οι συγγραφείς διαμόρφωσαν ένα θεωρητικό υπόδειγμα για τον τρόπο με τον οποίο οι τρεις παράγοντες συσχετίζονται για να διαμορφώσουν τον αριθμό των τουριστών και την ανθεκτικότητα των τουριστικών επιχειρήσεων (σχήμα 8). Η σκιασμένη επιφάνεια δείχνει τον αναμενόμενο αριθμό τουριστών ανάλογα με το είδος του ταξιδιού, την κατηγορία των τουριστών και την πιθανότητα εμφάνισης των φαλαινών. Επιχειρήσεις οι οποίες έχουν τη δυνατότητα να διαφοροποιήσουν την κατηγορία τουριστών στους οποίους απευθύνονται ή το είδος του ταξιδιού θα παρουσιάσουν τη μεγαλύτερη ανθεκτικότητα. Οι συγγραφείς πρόκειται να ελέγξουν το υπόδειγμα διεξάγοντας έρευνα πεδίου στη δυτική Σκωτία.

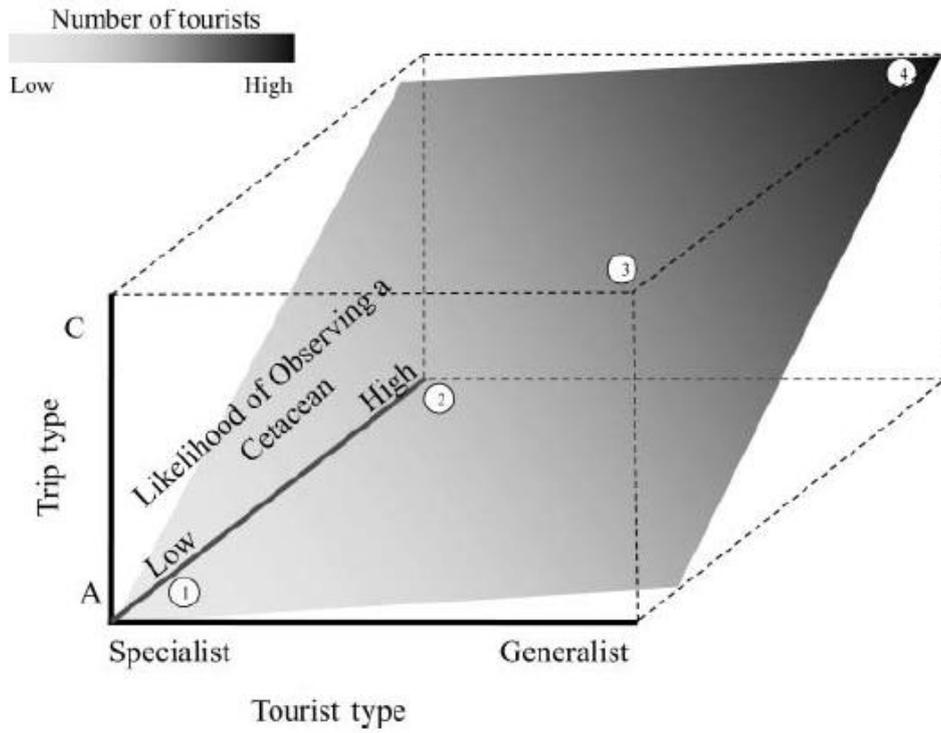

Figure 4. A resilience surface: the relationship between tourist numbers and cetacean occurrence. ① Specialist tourist/Trip A/low likelihood of observing a cetacean; ② Specialist/Trip A/high likelihood of observing a cetacean; ③ Generalist/Trip C/low likelihood of observing a cetacean; ④ Generalist/Trip C/high likelihood of observing a cetacean.

Σχήμα 8: Μοντέλο για την ανθεκτικότητα των τουριστικών επιχειρήσεων που δραστηριοποιούνται στην παρακολούθηση φαλαινών

Εικόνα 2: Το τσουνάμι πλήττει τις ακτές της Ταϊλάνδης στις 26 Δεκεμβρίου 2004

ΚΑΤΑΔΥΤΙΚΟΣ ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ ΣΤΟ ΡΗΚΕΤ ΤΗΣ ΤΑΪΛΑΝΔΗΣ

Οι Biggs, Hall και Stoeckl ερευνούν την ανθεκτικότητα των επιχειρήσεων καταδυτικού τουρισμού στους κοραλλιογενείς υφάλους στο Phuket της Ταϊλάνδης μετά από δύο σημαντικά πλήγματα που δέχθηκε η τοπική τουριστική οικονομία και η τουριστική κίνηση της Ταϊλάνδης γενικότερα: το τσουνάμι του 2004 και τις πολιτικές αναταραχές του 2008.

Εικόνα 3: Νόμιμες και άτυπες επιχειρήσεις καταδυτικού τουρισμού στο Phuket

Οι συγγραφείς θεωρούν ότι η ανάλυση της ανθεκτικότητας του κλάδου είναι σημαντική για την κατανόηση της βιωσιμότητας του ευρύτερου κοινωνιο-οικολογικού συστήματος.

Η έρευνα διαφοροποιεί τις άτυπες (informal) από τις νόμιμα αδειοδοτημένες (formal) τουριστικές επιχειρήσεις. Οι άτυπες επιχειρήσεις καταδυτικού τουρισμού στο Phuket είναι μικρές, οικογενειακές επιχειρήσεις οι οποίες δεν δηλώνονται στο κράτος. Έχουν πολύ απλή οργάνωση: χρησιμοποιούν ξύλινες παραδοσιακές βάρκες και η πελατεία τους απαρτίζεται κυρίως από τουρίστες που βρίσκουν εκείνη την ώρα στην παραλία. Οι νόμιμες επιχειρήσεις είναι μεγαλύτερες επιχειρήσεις στις οποίες συνήθως συμμετέχουν ξένοι επενδυτές. Χρησιμοποιούν ευρύ δίκτυο πρακτορείων και τεχνικές διαδικτυακού marketing για να αυξήσουν τις πωλήσεις τους.

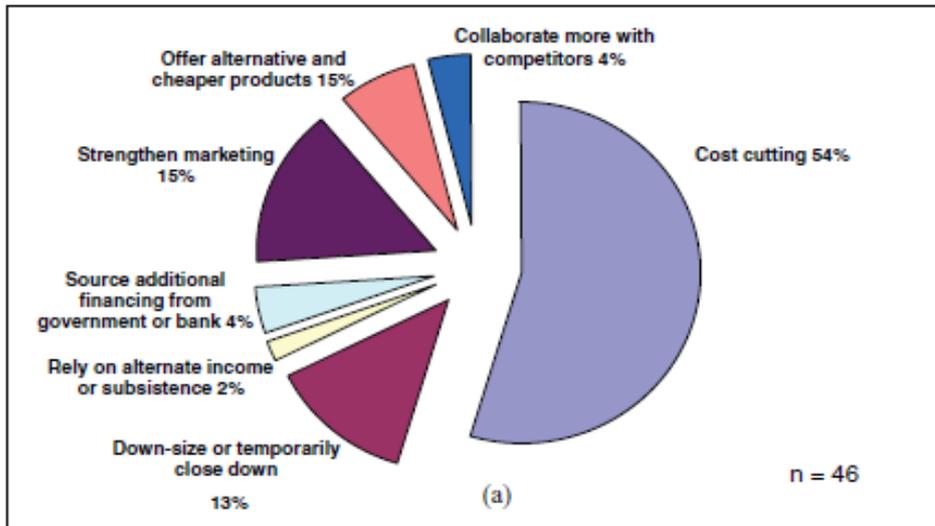

Εικόνα 4: Οι πολιτικές αναταραχές που ξέσπασαν το φθινόπωρο του 2008 στην Ταϊλάνδη εξαιτίας μιας συνεχιζόμενης διαμάχης ανάμεσα στην κυβέρνηση και στην αντιπολίτευση, κράτησαν κλειστά τα αεροδρόμια της Μπανγκόκ για μία εβδομάδα.

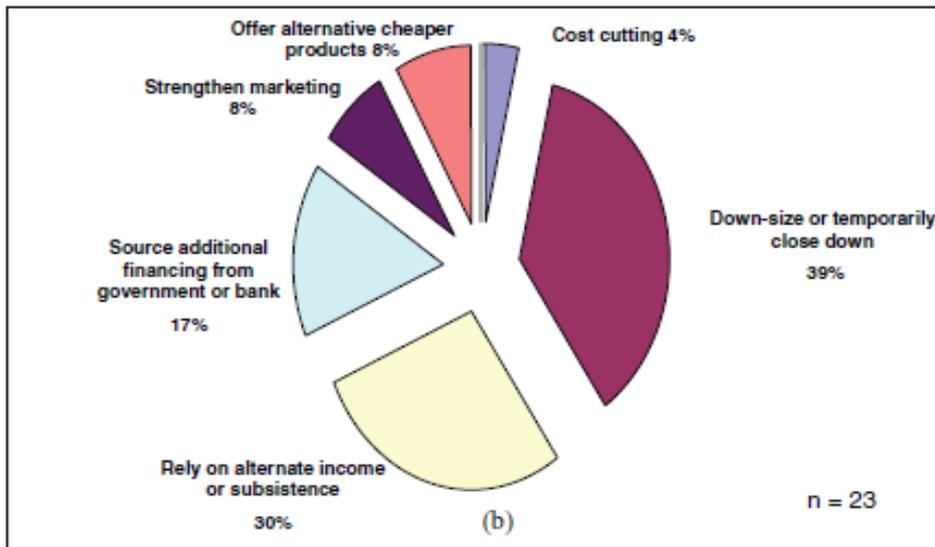
Η αντίδραση των δύο κατηγοριών επιχειρήσεων απέναντι στις κρίσεις του 2004 και του 2008 ήταν διαφορετική. Και στις δύο περιπτώσεις οι μικρές επιχειρήσεις σταμάτησαν προσωρινά τη λειτουργία τους, εκμεταλλεύτηκαν επιδοτήσεις από ΜΚΟ ή από κυβερνητικούς φορείς και στράφηκαν σε εναλλακτικές πηγές εισοδήματος. Οι νόμιμες επιχειρήσεις προχώρησαν κυρίως σε περικοπές δαπανών, ενίσχυση των τεχνικών marketing και προσωρινή διακοπή της λειτουργίας της επιχείρησης.

Επιπλέον οι άτυπες επιχειρήσεις δήλωσαν την πρόθεσή τους να παραμείνουν στον κλάδο παρά τις εξωτερικές διαταραχές, ενώ αντίθετα οι νόμιμες επιχειρήσεις δήλωσαν ότι αναζητούν ευκαιρίες για να τροποποιήσουν το τουριστικό προϊόν που προσφέρουν και να ασχοληθούν με άλλη μορφή τουρισμού. Οι συγγραφείς συμπεραίνουν ότι μεγαλύτερη ανθεκτικότητα χαρακτηρίζει τις άτυπες επιχειρήσεις καταδυτικού τουρισμού στο Phuket, καθώς αυτές θα προσπαθήσουν να διατηρήσουν την υπάρχουσα κατάσταση. Πρόκειται για μια στενή αντίληψη της ανθεκτικότητας ως διατήρησης της σταθερότητας του συστήματος: οι άτυπες επιχειρήσεις δεν έχουν περιθώρια για μετεξέλιξη (περιορισμένο κεφάλαιο και τεχνογνωσία) και είναι εκ των πραγμάτων αναγκασμένες να διατηρήσουν το υφιστάμενο σύστημα. Αντίθετα οι μεγαλύτερες επιχειρήσεις μπορούν να διαχειριστούν την προσαρμογή τους σε ένα νέο καθεστώς.

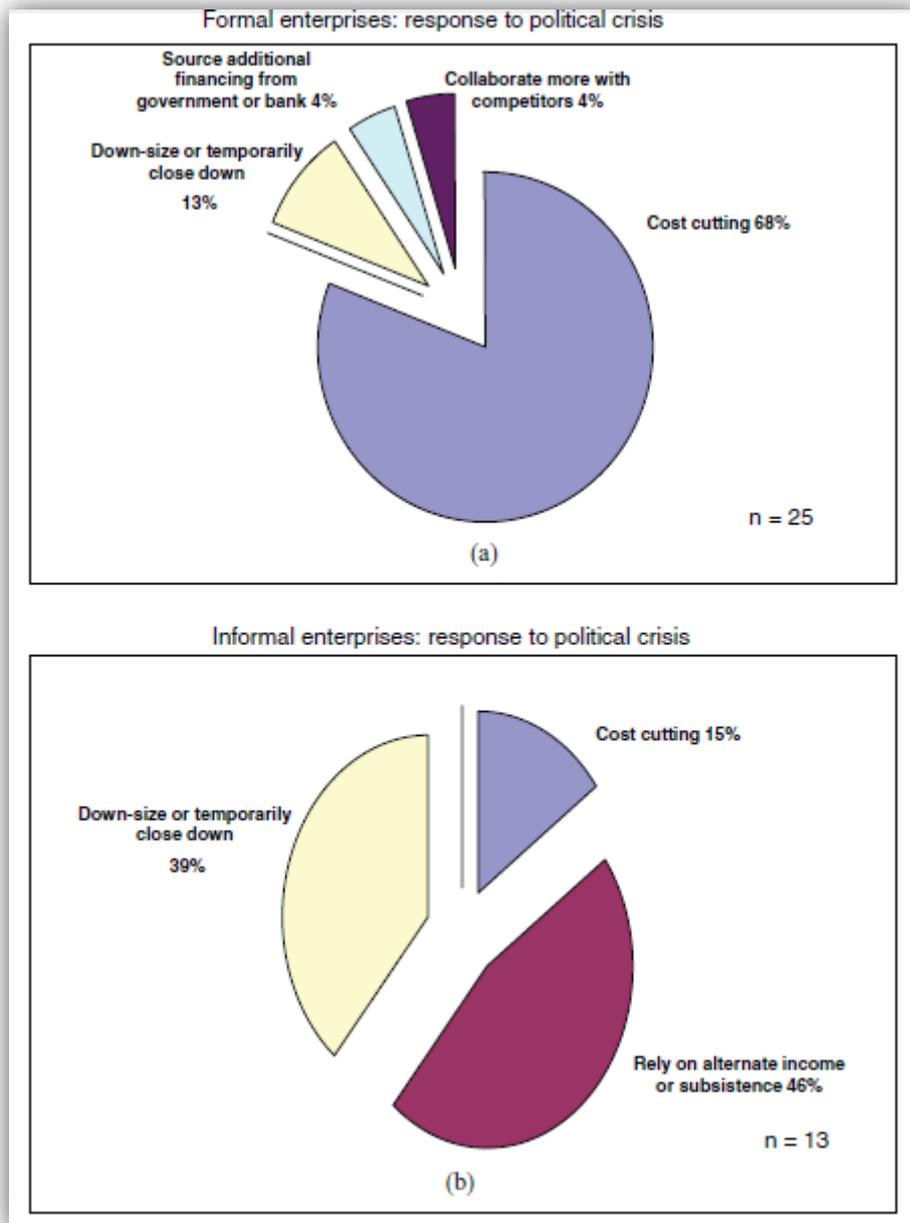
Formal enterprises: response to 2004 tsunami

Informal enterprises: response to 2004 tsunami

Γράφημα 1: Μέτρα αντιμετώπισης της κρίσης που προκάλεσε το τσουνάμι του 2004 - Πηγή: Biggs et al. 2012: 656

Γράφημα 2: Μέτρα αντιμετώπισης της πολιτικής κρίσης του 2008 - Πηγή: Biggs et al. 2012: 657

3.2. ΒΙΩΣΙΜΗ ΤΟΥΡΙΣΤΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ

Η βιώσιμη τουριστική ανάπτυξη θέτει επί τάπητος ερωτήματα για τη συστημική σχέση που συνδέει αφ' ενός την ανθρώπινη δραστηριότητα με το οικοσύστημα στο οποίο επιδρά, αφ' ετέρου την οικονομική ανάπτυξη με την ανθρώπινη κοινότητα προς όφελος ή εις βάρος της οποίας αναπτύσσεται. Τα ερωτήματα αυτά απαντώνται πληρέστερα μέσα από το ολιστικό πλαίσιο της παναρχίας.

Ο όρος βιώσιμη ανάπτυξη καθιερώθηκε το 1987 με την έκθεση της Παγκόσμιας Επιτροπής για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη του ΟΗΕ (έκθεση Brundtland). Σύμφωνα με την Έκθεση βιώσιμη είναι η ανάπτυξη που «καλύπτει τις ανάγκες του παρόντος χωρίς να θέτει σε κίνδυνο την ικανότητα των μελλοντικών γενεών να αντιμετωπίσουν τις δικές τους ανάγκες» (Φουτάκης 2009: 3-4). Έχει τρεις συνιστώσες: την οικονομική ανάπτυξη, την περιβαλλοντική προστασία και την κοινωνική δικαιοσύνη.

Η βιώσιμη τουριστική ανάπτυξη θεωρείται συχνά ως ιδανικό εργαλείο για την επίτευξη και των τριών αυτών στόχων. Έτσι σειρά μελετών για τη βιώσιμη τουριστική ανάπτυξη επικαλούνται μια ασαφή έννοια ισορροπίας ανάμεσα στην τοπική κοινωνία, το περιβάλλον και τον επιχειρηματικό κόσμο (Hunter 1997: 858): βιώσιμη είναι η ανάπτυξη ενός τουριστικού προορισμού όταν ικανοποιεί τις απαιτήσεις των επισκεπτών (τουριστική ζήτηση), της τουριστικής βιομηχανίας (προσφορά), των κατοίκων της περιοχής και προστατεύει τους φυσικούς και πολιτισμικούς πόρους της περιοχής. Πώς επιτυγχάνεται αυτό; Με τον αυστηρό έλεγχο του συστήματος, τον υπολογισμό της φέρουσας ικανότητας, την αξιολόγηση των περιβαλλοντικών επιπτώσεων, τη σταθεροποίηση της απόδοσης. Η διαχείριση των τουριστικών προορισμών ακολουθεί συνήθως το ορθολογικό πρότυπο: στοχοθεσία, προσδιορισμός και αξιολόγηση των εναλλακτικών επιλογών, επιλογή της βέλτιστης τεχνικά λύσης. Αυτό το πρότυπο απηχεί τη μηχανιστική αντίληψη για τον κόσμο. Ο κόσμος μπορεί να κατανοηθεί και να περιγραφεί πλήρως με αναγωγικές μεθόδους και επιπλέον μπορούμε να τον ελέγξουμε με προβλέψιμα αποτελέσματα. Περαιτέρω οι φορείς διαχείρισης επικεντρώνουν την προσοχή τους αποκλειστικά στον τουριστικό κλάδο μιας περιοχής και αγνοούν το κοινωνικό και το οικολογικό σύστημα με το οποίο αλληλεπιδρά (Hunter 1997, Farrell και Twining-Ward 2005). Η αναγωγική σκέψη ωστόσο δεν μας βοηθά να διαμορφώσουμε ρεαλιστική πολιτική για τη βιωσιμότητα.

Αντιθέτως οι Farrell και Twining-Ward (2005) περιγράφουν πώς η βιώσιμη τουριστική ανάπτυξη επηρεάζεται από τον πολύπλοκο χαρακτήρα του τουριστικού συστήματος. Η θεωρία της

πολυπλοκότητας, τα συμπεράσματα της συστημικής οικολογίας για την παναρχία, δείχνουν ότι τα συστήματα που μας περιβάλλουν αναπτύσσονται σε διαφορετικές χωρικές και χρονικές κλίμακες και είναι πολύ δύσκολο να προβλέψεις την ακριβή επίδραση μιας πολιτικής στο σύστημα συνολικά. Οι πολιτικές για τη βιώσιμη τουριστική ανάπτυξη δεν έχουν μόνο τα άμεσα ορατά αποτελέσματα που περιμένουμε: επιδρούν σε μια σειρά συστημάτων σε διαφορετικές φάσεις του κύκλου προσαρμογής με αποτελέσματα δυσανάλογα προς την αρχική δράση. Για να καταστεί ρεαλιστικός, ο σχεδιασμός της τουριστικής ανάπτυξης πρέπει να ενσωματώσει την πολυπλοκότητα του συστήματος. Επιπλέον, κάθε πολύπλοκο σύστημα είναι μοναδικό: κάθε τουριστικό σύστημα επομένως δεν είναι ίδιο με κάποιο άλλο και η βιώσιμη ανάπτυξη αποκτά κάθε φορά διαφορετικό περιεχόμενο ανάλογα με το επίπεδο ανάπτυξης μιας περιοχής, τους διαθέσιμους πόρους, τις επιθυμίες και τις αξίες των κατοίκων (Farrell και Twining-Ward 2005: 110, Hunter 1997: 895). Η βιώσιμη ανάπτυξη είναι μια εξελικτική διαδικασία ενός συστήματος που συνεχώς αυτοοργανώνεται και όχι ένα τέλος στο οποίο μπορούμε να φτάσουμε με ορθολογικό σχεδιασμό.

Η ανθεκτικότητα αποτελεί επομένως μέρος της ατζέντας για τη βιωσιμότητα. Για να είναι βιώσιμο ένα σύστημα πρέπει να είναι ανθεκτικό, να εξελίσσεται και να προσαρμόζεται στις αλλαγές του περιβάλλοντος (Plummer και Fennell 2009: 5-6). Προϋποτίθεται επίσης ότι οι εταίροι θα έχουν κατανοήσει πώς λειτουργεί το σύστημα ώστε να οικοδομήσουν την ανθεκτικότητά του.

ΤΟ ΠΟΛΥΠΛΟΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΤΟΥ ΤΟΥΡΙΣΤΙΚΟΥ ΠΡΟΟΡΙΣΜΟΥ

Οι μελετητές επισημαίνουν την ανάγκη να απαλλαγούμε από γραμμικές ερμηνείες του τουριστικού κλάδου. Οι γραμμικές αναλύσεις δεν ερμηνεύουν την αβεβαιότητα που χαρακτηρίζει το σύγχρονο παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον (Strickland-Munro et al. 2010: 6-7). «Αβεβαιότητα είναι μια κατάσταση στην οποία δεν είναι δυνατή η μοναδική και πλήρης κατανόηση του συστήματος που πρόκειται να διαχειριστούμε» (Strickland-Munro et al. 2010: 6). Ο τουρισμός είναι ένας κλάδος κατ' εξοχήν ευάλωτος σε ποικίλες εξωτερικές διαταραχές. Σε περιόδους σταθερότητας οι γραμμικές σχέσεις αιτίου και αιτιατού μπορούν να περιγράψουν την αλληλεπίδραση κοινωνικοοικονομικού και φυσικού περιβάλλοντος. Σε συνθήκες όμως κρίσης και αβεβαιότητας οι αναλύσεις αυτές δεν μπορούν να ερμηνεύσουν τις αλλαγές και τον τρόπο με τον οποίο αργά εξελισσόμενες μεταβλητές (περιβαλλοντικές ή κοινωνικοοικονομικές) ή μεταβλητές από διαφορετικές χωρικές κλίμακες μπορούν να προκαλέσουν την αποσταθεροποίηση και ανατροπή του συστήματος.

Απορρίπτοντας τη γραμμική θεώρηση, οι Farrell και Twining -Ward περιγράφουν τον τουρισμό ως πολύπλοκο σύστημα σύμφωνα με το υπόδειγμα της παναρχίας (Farrell και Twining-Ward 2004: 279-282). Ένας τουριστικός προορισμός έχει κατοίκους, αεροδρόμια, ξενοδοχεία, εστιατόρια, φυσικούς και πολιτισμικούς πόρους, δάση. Όταν αυτά τα στοιχεία διαμορφώνονται από την ανθρώπινη πρωτοβουλία, την τουριστική δαπάνη ή τις τουριστικές επενδύσεις συνδέονται σε ένα σύστημα. Τον πυρήνα του συστήματος αποτελεί το τουριστικό προϊόν, οι υπηρεσίες που παρέχονται στον επισκέπτη και ο τουριστικός κλάδος της περιοχής. Το ευρύτερο τουριστικό σύστημα περιλαμβάνει το κοινωνικό και οικονομικό σύστημα της περιοχής καθώς και το οικοσύστημα στο οποίο αναπτύσσεται. Το σύστημα αυτό επηρεάζεται από και επηρεάζει την περιφέρεια στην οποία εντάσσεται και συνδέεται γενικότερα με το παγκόσμιο σύστημα. Το σύστημα μπορεί να έχει πολλαπλά σημεία ισορροπίας (για παράδειγμα όταν ένας τροπικός κυκλώνας πλήττει τον τουριστικό κλάδο μιας περιοχής σε τέτοιο βαθμό ώστε να καταδικάζεται σε παρακμή).

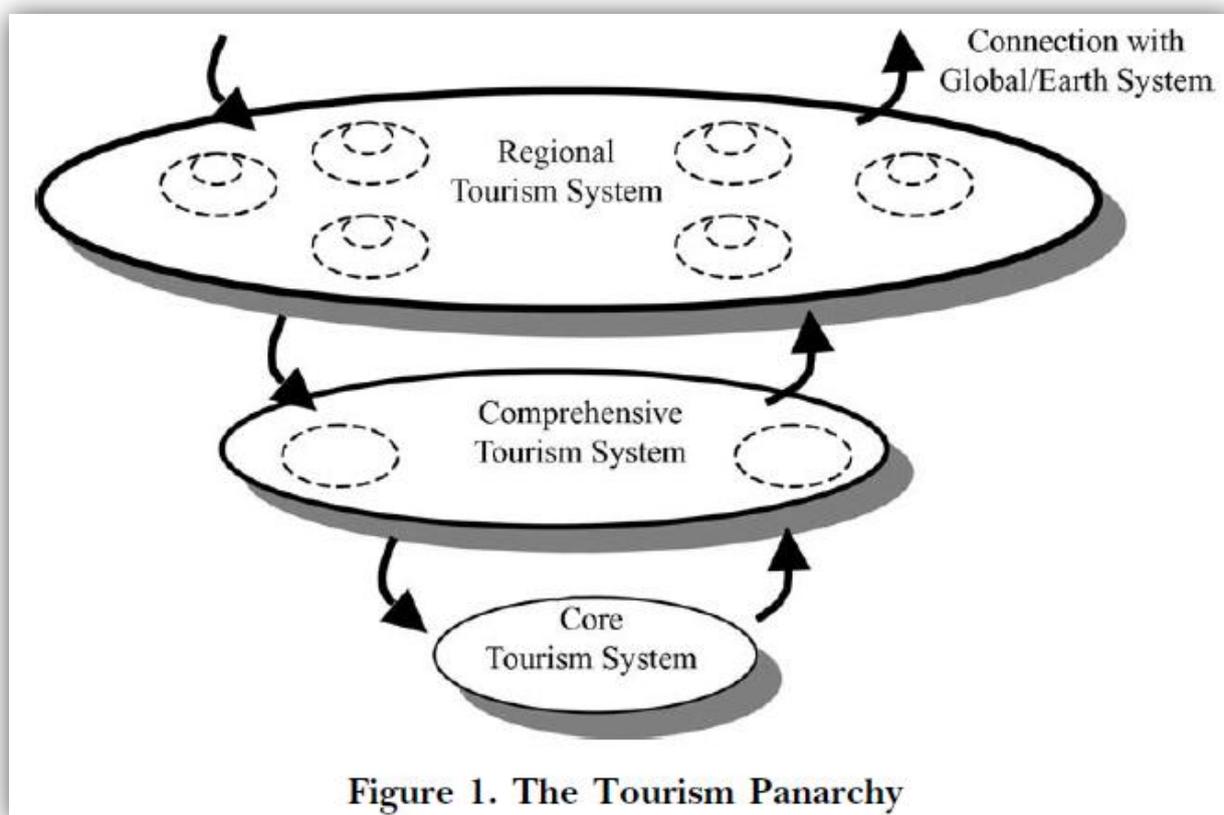

Figure 1. The Tourism Panarchy

Σχήμα 9: Συστημική προσέγγιση του τουρισμού σύμφωνα με το μοντέλο της παναρχίας – Πηγή: Farrell et al. 2004: 279

Μεγάλη είναι η σημασία του μοντέλου για την τουριστική οικονομία που αναπτύσσεται γύρω από ένα φυσικό πόρο (Schianetz και Kavanagh 2008: 602). Στη συνέχεια θα παρουσιάσουμε μελέτες για τη βιώσιμη τουριστική ανάπτυξη σε προστατευόμενες περιοχές οι οποίες εντάσσονται στο μοντέλο της παναρχίας.

ΟΙ ΑΥΤΟΧΘΟΝΕΣ

Οι Strickland – Munro et al. χρησιμοποιούν το μοντέλο ως πλαίσιο ανάλυσης για την επίδραση της τουριστικής ανάπτυξης στις κοινότητες που ζουν σε προστατευόμενες περιοχές (2010: 8-18).

Οι συγγραφείς ασκούν κριτική στις ποσοτικές μεθόδους που χρησιμοποιούνται για να αξιολογηθούν οι πολιτισμικές και περιβαλλοντικές επιπτώσεις του τουρισμού στην περιοχή όπου αναπτύσσεται, οι οποίες χρησιμοποιούν δείκτες για να μετρήσουν ή να προβλέψουν την επίδραση της τουριστικής ανάπτυξης (Strickland – Munro et al 2010: 3-4). Όλες αυτές οι μεθοδολογικές προσεγγίσεις επικεντρώνουν την προσοχή τους στην τρέχουσα κατάσταση του συστήματος και μάλιστα σε μια περιορισμένη χωρική και χρονική κλίμακα. Δεν λαμβάνουν υπ' όψιν την πολυπλοκότητα των αλληλεπιδράσεων ανάμεσα στους πόρους και τους εταίρους, ούτε το γεγονός ότι το σύστημα εξελίσσεται: οι δείκτες που εφαρμόζονται σήμερα δεν έχουν νόημα για το σύστημα όπως μεταβάλλεται για να προσαρμοστεί στο περιβάλλον του. Αποτυπώνουν σε ένα φωτογραφικό στιγμιότυπο μια διαδικασία σε συνεχή εξέλιξη.

Το πλαίσιο που προτείνουν επιχειρεί να προσεγγίσει τη συγκεκριμένη μορφή τουρισμού μέσα από την οπτική των τοπικών κοινοτήτων και να αναδείξει τις παραμέτρους που πρέπει να λαμβάνουμε υπ' όψιν για την αξιολόγηση της ανθεκτικότητας του συγκεκριμένου τουριστικού συστήματος. Διαρθρώνεται σε τέσσερις φάσεις:

- προσδιορισμός του συστήματος του τουρισμού στην περιοχή, όπως το αντιλαμβάνονται τα μέλη της κοινότητας. Ποια στοιχεία απαρτίζουν την τουριστική δραστηριότητα; Ποια είναι τα βασικά θέματα που απασχολούν την κοινότητα σχετικά με την τουριστική ανάπτυξη στην περιοχή; Η αισθητική, ο κίνδυνος ρύπανσης, η διάχυση του οικονομικού οφέλους, η συμμετοχή στη λήψη αποφάσεων, η προστασία της βιοποικιλότητας είναι μερικά τέτοια ζητήματα τα οποία μαρτυρούν και τους βασικούς τομείς επίδρασης του τουρισμού στην κοινότητα. Σε αυτή τη φάση είναι σημαντικό να αντιπροσωπευθούν όλα τα μέλη της κοινότητας, είτε έχουν θέση εξουσίας είτε όχι.
- αποτύπωση της ιστορικής διαδρομής του τουριστικού συστήματος της περιοχής. Ποιες είναι οι συνθήκες και τα γεγονότα που έχουν διαμορφώσει το σύστημα κατά το παρελθόν; Ποιοι εξωτερικοί παράγοντες επέδρασαν στο σύστημα με τη μορφή ευκαιριών ή περιορισμών;

Ποιες είναι οι αργά εξελισσόμενες μεταβλητές του συστήματος (για παράδειγμα οι δημογραφικές μεταβολές ή πολιτισμικές μεταβλητές όπως η θρησκεία) που καθόρισαν την τουριστική ανάπτυξη στην προστατευόμενη περιοχή;

- Αποτύπωση του συστήματος διακυβέρνησης της προστατευόμενης περιοχής. Ποια είναι τα πρόσωπα που έχουν θέσεις-κλειδιά στη διακυβέρνηση του συστήματος; Ποιες είναι οι σχέσεις εξουσίας στην περιοχή, άτυπες ή επίσημα θεσμοθετημένες; Πώς αντιλαμβάνονται οι ντόπιοι την κυβερνητική εξουσία; Σε ποιον ανήκει η ιδιοκτησία της γης;
- Σε ποια φάση του κύκλου προσαρμογής βρίσκεται το σύστημα; Μήπως πλησιάζουμε ένα κατώφλι; Αν λάβουμε υπ' όψιν τα βασικά ζητήματα που ανησυχούν την τοπική κοινότητα, όπως για παράδειγμα η συλλογή πόρων από την προστατευόμενη περιοχή ή ο μεγάλος αριθμός επισκεπτών, ποια είναι τα πιθανά σενάρια για την εξέλιξη του συστήματος;

Στον αντίποδα, οι Schianetz και Kavanagh (2008) τονίζουν ότι οι κατάλληλοι δείκτες μπορούν να μας βοηθήσουν να κατανοήσουμε το τουριστικό σύστημα και να οικοδομήσουμε την ανθεκτικότητά του. Πρόθεσή τους είναι να διαμορφώσουν ένα σύστημα δεικτών που θα λαμβάνει υπ' όψιν τα διαφορετικά επίπεδα που απαρτίζουν το κοινωνιο-οικολογικό σύστημα και την αλληλεπίδραση των μεταβλητών του συστήματος. Ορίζουν ένα σύνολο κριτηρίων για την επιλογή των δεικτών ώστε οι δείκτες να αντιπροσωπεύουν όλες τις πτυχές του συστήματος. Ταυτόχρονα βαθμολογούν πόσο κάθε δείκτης επηρεάζει και επηρεάζεται από κάποιον άλλο και έτσι εντοπίζουν την αλληλεπίδραση των μεταβλητών. Οι δείκτες κατατάσσονται ανάλογα με τη λειτουργία τους στο σύστημα σε ενεργούς (όσοι μπορούν να επηρεάσουν θετικά την ανθεκτικότητα), κρίσιμους (μεταβλητές που είναι σημαντικές όμως έχουν μεγάλη αστάθεια), αντιδραστικούς (μεταβλητές που δεν επηρεάζουν το σύστημα) και ουδέτερους (μεταβλητές του συστήματος που είναι δύσκολο να επηρεαστούν με εξωτερική παρέμβαση). Η μέθοδος αποτελεί συνδυασμό ποσοτικής και ποιοτικής έρευνας καθώς η επιλογή των δεικτών και η βαθμολόγησή τους βασίζονται στην ανάλυση των συνεντεύξεων με διαφορετικές ομάδες κοινωνικών εταίρων.

Εφάρμοσαν το σύστημα για την αξιολόγηση της βιωσιμότητας μιας οικοτουριστικής επένδυσης στο Queensland της Αυστραλίας. Το συγκρότημα είναι εγκατεστημένο σε ένα δάσος βροχής, στις παρυφές του εθνικού πάρκου Lamington και λειτουργεί ως οικοτουριστικό χωριό στα πλαίσια του εκπαιδευτικού τουρισμού. Το σύστημα των δεικτών διαμορφώθηκε κατά το σχεδιασμό της τουριστικής επένδυσης με τη συμμετοχή των υπευθύνων της επένδυσης, επιστημόνων και μελών της τοπικής κοινωνίας. Με τον τρόπο αυτό το σύστημα ενσωμάτωσε τόσο την επιστημονική γνώση όσο και τη γνώση των κατοίκων (προσέγγιση από πάνω προς τα κάτω και από κάτω προς τα πάνω)

Εικόνα 5: Το οικουριστικό χωριό Binna Burra στο εθνικό πάρκο Lamington στο Queensland της Αυστραλίας

Table 5 (Continued)

No.	Indicator theme	Indicator measures	Why important for the Ethos eco-village
16	Ecological value of area	Special features of area: rare species, geology; potential for research	The main tourist attraction and income resource
17	Community learning	Community activities that foster collective learning	Ethos is aiming to foster community learning
18	Affordability	Percentage of facilities provided for low-income groups	Affordability has been emphasised as important goal; price strategies will be developed to support low-income groups
19	Traffic	Changes in volume of traffic	Remote location; small access road through National Park
20	Natural capital	Income from ecosystem services such as fishing, harvesting and recreation	Important ecosystem services are gardening, water supply, education and recreation
21	Local employment	Employment of local population	The centre is expected to improve local employment
22	Property values	Costs for land, houses, rent	Has effect on local community and affects the attractiveness of accommodations for investors
23	Social cohesion	Amount of communal activities, relief operations, etc.	Ethos is actively involved in communal activities
24	Alternative energy	Percentage of energy obtained from alternative energy sources	Environmental sustainability is principal objective of Ethos
25	Revegetation	Revegetated areas	Site has been formerly used as farmland; Ethos wants to reintroduce native plants
26	Conservation zone	Area allocated for conservation and wildlife protection	80% of the site is rain forest, and its conservation is of ecological importance

Πίνακας 3: Το σύστημα των δεικτών για το εκπαιδευτικό οικουριστικό χωριό στο Queensland της Αυστραλίας - Πηγή: Schianetz και Kavanagh 2008: 615-616

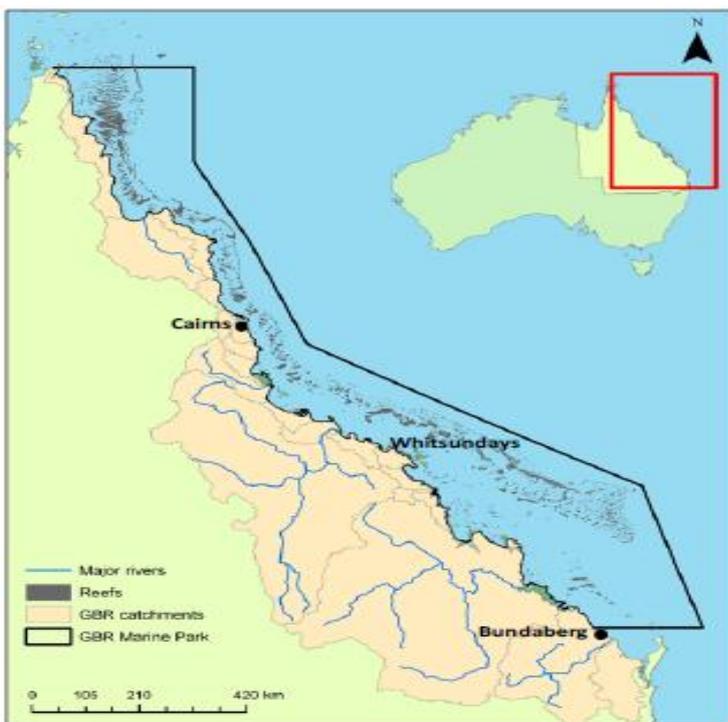
Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι το σύστημα είναι ευάλωτο σε μεταβολές χρονικές όπως η εναλλαγή των εποχών. Τα κρίσιμα σημεία του συστήματος είναι η χρήση γης, η χρήση των πόρων, η μόλυνση και τα απόβλητα. Τα αποτελέσματα είναι εύλογα καθώς το χωριό βρίσκεται σε μια ευαίσθητη περιβαλλοντικά περιοχή με μικρή ανοχή απέναντι στην ανθρώπινη παρέμβαση. Επομένως οποιεσδήποτε μεταβολές σε αυτόν τον τομέα θα πρέπει να σχεδιάζονται προσεκτικά.

ΤΟΥΡΙΣΤΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΣΤΟ ΜΕΓΑΛΟ ΚΟΡΑΛΛΙΟΓΕΝΗ ΎΦΑΛΟ, ΑΥΣΤΡΑΛΙΑ

Ο Μεγάλος Κοραλλιογενής Ύφαλος (Great Barrier Reef) στο Queensland της Αυστραλίας είναι ο σημαντικότερος τουριστικός προορισμός αυτού του είδους παγκοσμίως (Biggs 2011a και b). Αποτελείται από 2.900 υφάλους και περίπου 900 νησάκια. Το 90% της οικονομικής δραστηριότητας γύρω από τον ύφαλο ανήκει

στον τουριστικό κλάδο. Κάθε χρόνο τον επισκέπτονται 1,9 εκατομμύρια τουρίστες. Οι σχετικές επιχειρήσεις συνεισέφεραν για το οικονομικό έτος 2006-2007 5,4 δις δολάρια στην εθνική οικονομία και συντηρούσαν 54.000 θέσεις απασχόλησης.

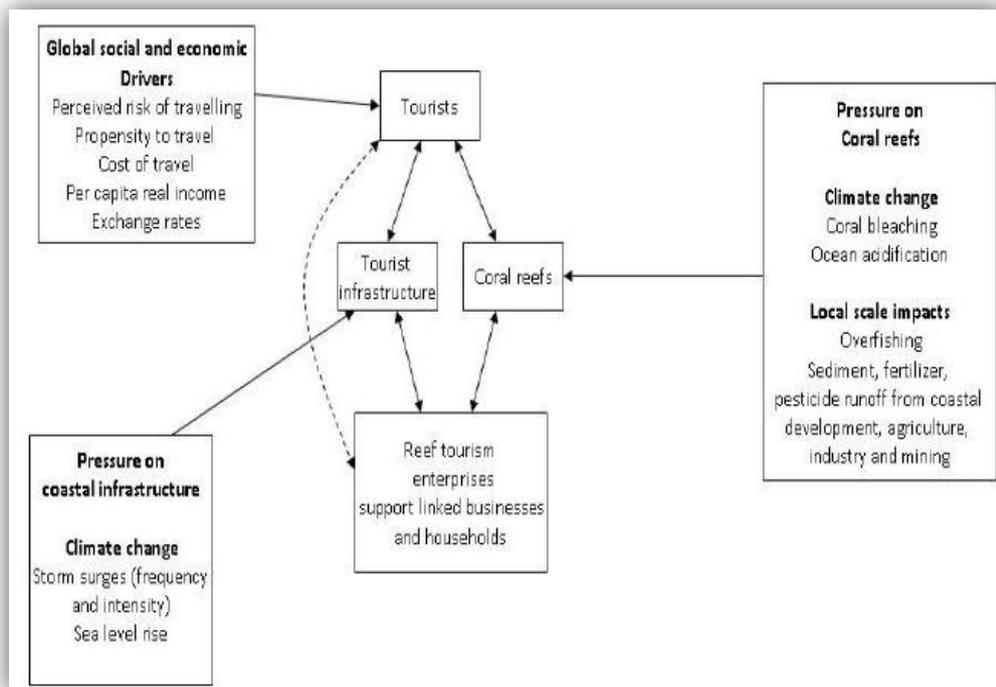

Εικόνα 6: Το θαλάσσιο πάρκο γύρω από το Μεγάλο Κοραλλιογενή Ύφαλο. Οι περιοχές Cairns και Whitsundays προσελκύουν 88% των επισκεπτών - Πηγή: Biggs (2011b): 4.

Ο Biggs (2011a: 6-8) περιγράφει το σύστημα της τουριστικής οικονομίας που έχει αναπτυχθεί γύρω από το Μεγάλο Κοραλλιογενή Ύφαλο. Τον κορμό της τουριστικής επιχειρηματικότητας της περιοχής αποτελούν οι επιχειρήσεις καταδυτικού τουρισμού γύρω από τις οποίες αναπτύχθηκε ένα δίκτυο τουριστικών επιχειρήσεων με τουριστικά

καταλύματα και υπηρεσίες εστίασης και ψυχαγωγίας. Οι τουριστικές επιχειρήσεις εξαρτώνται από την κατάσταση του υφάλου και αποτελούν τους διαμεσολαβητές που διαμορφώνουν την αντίληψη των επισκεπτών για το οικοσύστημα. Η κατάσταση του οικοσυστήματος καθορίζεται από διεθνείς διαταραχές όπως η κλιματική αλλαγή και από την τοπική διαχείριση του περιβάλλοντος (υπεραλίευση, απορροές από τις αγροτικές καλλιέργειες και τη γύρω βιομηχανία). Ο καταδυτικός τουρισμός έχει μικρή επίπτωση στον ύφαλο καθώς εφαρμόζονται πρακτικές καλής διαχείρισης. Ταυτόχρονα η ζήτηση στη συγκεκριμένη αγορά καθορίζεται από διεθνείς οικονομικές και πολιτικές

εξελίξεις όπως το κόστος του ταξιδιού, το οποίο αυξομειώνεται συνεπεία κυρίως των διακυμάνσεων της τιμής του πετρελαίου, τη συρρίκνωση των εισοδημάτων λόγω της ύφεσης και το κατά πόσο οι τουρίστες αντιλαμβάνονται το ταξίδι ως ασφαλές. Αυτή η τελευταία παράμετρος επηρεάζεται κυρίως από την απειλή των τρομοκρατικών επιθέσεων. Η προσβασιμότητα της περιοχής καθορίζεται από τις υπάρχουσες υποδομές (οδικό δίκτυο, αεροδρόμια, μαρίνες). Οι υποδομές είναι παράκτιες και οι επιστήμονες εντοπίζουν ενδεχόμενο κίνδυνο από την άνοδο της στάθμης της θάλασσας και από την αύξηση της συχνότητας κυμάτων θύελλας που μπορεί να προκληθούν από την κλιματική αλλαγή.

Σχήμα 10: Διάγραμμα των σχέσεων που διαμορφώνουν το κοινωνιο-οικολογικό σύστημα στο Μεγάλο Κοραλλιογενή Ύφαλο - Πηγή: Biggs 2011b: 6

Ο D. Biggs (2011a) εξετάζει κατ' αρχάς την οικονομική ανθεκτικότητα των τουριστικών επιχειρήσεων που έχουν αναπτυχθεί γύρω από τον Μεγάλο Κοραλλιογενή Ύφαλο. Πραγματοποίησε επιτόπια έρευνα στις επιχειρήσεις που μεταφέρουν τους τουρίστες με βάρκες στους υφάλους. Οι συμμετέχοντες κλήθηκαν να απαντήσουν σε ερωτήσεις για τα χαρακτηριστικά της επιχείρησης και του προσωπικού καθώς και σε υποθετικά σενάρια για το πώς θα αντιμετώπιζαν και αν θα εγκατέλειπαν τον κλάδο μπροστά σε μια μείωση του εισοδήματος της τάξεως του 10%, 30% ή 50% για μια περίοδο 12 μηνών. Ως ανθεκτική ορίζεται η επιχείρηση η οποία, αντιμετωπίζοντας ένα εξωτερικό πλήγμα που θα την οδηγούσε σε μείωση του εισοδήματός της, προτίθεται να παραμείνει στη συγκεκριμένη μορφή τουρισμού.

Συνέλεξε στοιχεία για μια σειρά μεταβλητών προκειμένου να καθορίσει ποιες είναι σημαντικές για την ανθεκτικότητα των συγκεκριμένων επιχειρήσεων:

1. τα έτη λειτουργίας και το μέγεθος της επιχείρησης
2. τυχόν προηγούμενη εμπειρία στην αντιμετώπιση μιας εξωτερικής διαταραχής
3. τις δυνατότητες χρηματοδότησης
4. την κατάσταση των κοραλλιογενών υφάλων και την επίδραση που ασκεί στην τουριστική εμπειρία
5. το κοινωνικό κεφάλαιο: τις διασυνδέσεις των επιχειρήσεων με τους φορείς εξουσίας, τα μέλη της κοινότητας και τους υπόλοιπους επιχειρηματίες που δραστηριοποιούνται στον καταδυτικό τουρισμό
6. το ανθρώπινο κεφάλαιο, με την έννοια της ικανότητας των εργαζομένων να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις για αλλαγή
7. το κατά πόσο οι επιχειρηματίες επέλεξαν το συγκεκριμένο επάγγελμα επειδή τους ικανοποιεί ως τρόπος ζωής

Στη συνέχεια κατασκεύασε μια σύνθετη κλίμακα για τη μέτρηση της ανθεκτικότητας κάθε επιχείρησης. Οι ερωτώμενοι αξιολόγησαν σε μια κλίμακα Likert από το 1 έως το 5 (1 = διαφωνώ απόλυτα και 5 = συμφωνώ απόλυτα) διαφορετικές απόψεις για την ανθεκτικότητα της επιχείρησής τους. Ο μέσος όρος των αποτελεσμάτων στις κλίμακες αυτές έδινε το βαθμό ανθεκτικότητας κάθε επιχείρησης. Τα αποτελέσματα της σύνθετης κλίμακας ήταν η εξαρτημένη μεταβλητή και οι ανωτέρω 1-7 οι ανεξάρτητες μεταβλητές στην παλινδρόμηση για τον προσδιορισμό των σημαντικότερων επιδράσεων στην ανθεκτικότητα των επιχειρήσεων, έτσι όπως την αντιλαμβάνονται οι επιχειρηματίες.

Table 3. Items in the composite scale for social resilience, measured on a 5 point Likert scale (1 = strongly disagree/negative, 5 = strongly agree/positive), Cronbach's $\alpha = 0.764$; $n = 47$.

Statement	Mean	SD	Corrected Item-Total Correlation	Cronbach's α if item deleted
My business is in a better position to cope with changes and stay in the reef-based tourism sector than others I know	3.872	0.849	0.565	0.736
I am confident things will turn out well for my business in the future	3.787	0.778	0.643	0.660
There are many options for my business to adapt to changes and stay working in the reef-based tourism sector	3.681	0.934	0.621	0.680
I do not think that my company will survive in this sector for much longer (negatively phrased)	4.04	0.690	0.415	0.758
There is no reason to believe that foreseeable changes will make my business go under	3.670	0.915	0.418	0.765

Πίνακας 4: Τα στοιχεία που αποτέλεσαν τη βάση για τη σύνθετη κλίμακα ανθεκτικότητας – Πηγή: Biggs 2011α

Τα αποτελέσματα της παλινδρόμησης έδειξαν ότι το ανθρώπινο κεφάλαιο και η επιλογή του επαγγέλματος από αγάπη για το συγκεκριμένο τρόπο ζωής είναι οι δύο σημαντικότεροι παράγοντες για την ανθεκτικότητα των επιχειρήσεων καταδυτικού τουρισμού στο Queensland.

Table 6. Logistic regression analysis of the explanatory variables for enterprise resilience (Corrected Akaike's Information Criterion score = 39.67).

Variable	B	S.E.	Wald	Sig.	Odds Ratio
Human capital measured as the confidence of owners and managers in the ability of an enterprise's key staff to successfully adapt to future changes	2.200	0.901	5.964	0.015*	9.021
Lifestyle identity	2.201	0.946	5.417	0.020*	9.034
Average of revenue, profit, and assets to liabilities ratio in systemic shock scenario	1.696	1.025	2.736	0.098	0.379
Ecological state of coral reefs	-0.970	0.693	1.960	0.161	5.450
Constant	-14.656	5.579	6.902	0.009	0.000

Πίνακας 5: Αποτελέσματα της παλινδρόμησης για την ανθεκτικότητα των επιχειρήσεων καταδυτικού τουρισμού στον Μεγάλο Κοραλλιογενή Υφάλο - Πηγή: Biggs 2011α

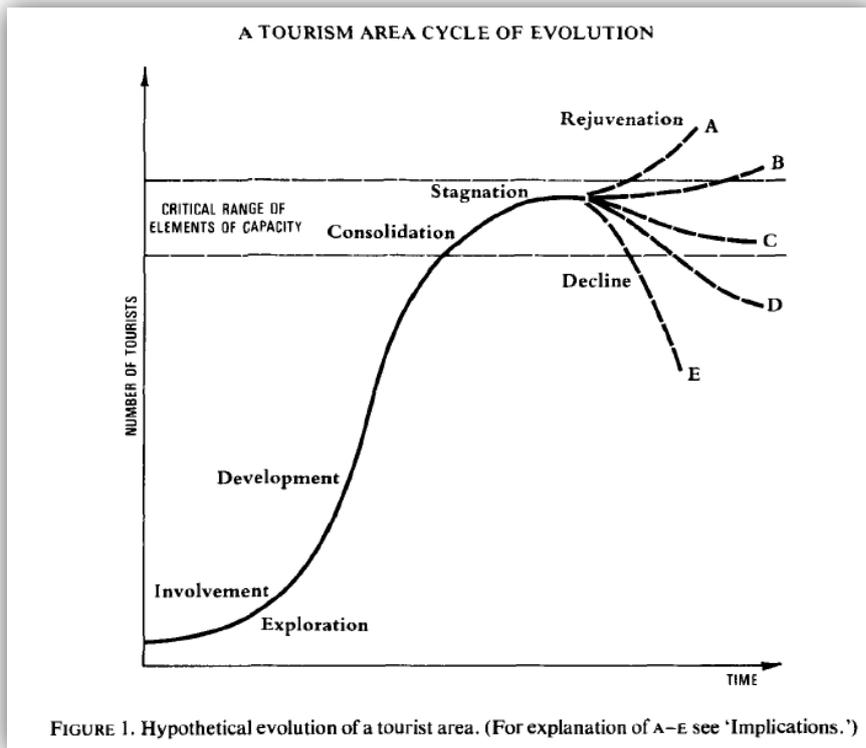
Οι τουριστικές επιχειρήσεις με τη σειρά τους συμβάλλουν στην προστασία του οικοσυστήματος: α) αναδεικνύουν την οικονομική σημασία του για την περιοχή και επομένως πιέζουν τους κυβερνητικούς φορείς να λάβουν μέτρα προστασίας, β) αναλαμβάνουν άμεση δράση για την προστασία του φυσικού τοπίου και γ) η θετική εμπειρία των επισκεπτών τους οδηγεί να βελτιώσουν τη συμπεριφορά τους απέναντι στα περιβαλλοντικά ζητήματα γενικότερα. Ο Biggs

εξετάζει τη σχέση ανάμεσα στην οικονομική ανθεκτικότητα των επιχειρήσεων και στη συμμετοχή τους σε πολιτικές προστασίας του υφάλου (Biggs 2011b: 18-19). Η έρευνα έδειξε υψηλή συσχέτιση ανάμεσα στην υιοθέτηση πρακτικών για περιβαλλοντική προστασία, την οικονομική ανθεκτικότητα της επιχείρησης και την επιλογή της συγκεκριμένης επιχειρηματικής δραστηριότητας ως τρόπου ζωής.

Ο Biggs λοιπόν υιοθετεί το θεωρητικό πλαίσιο του τουριστικού συστήματος. Ανθεκτικό είναι το σύστημα της τουριστικής οικονομίας γύρω από τον ύφαλο όταν «είναι σε θέση να υποστηρίζει την ταυτότητα της περιφέρειας με ένα υγιές και ποικιλόμορφο σύστημα υφάλων το οποίο συντηρεί και αναπτύσσει εκτεταμένες δραστηριότητες καταδυτικού τουρισμού» (Biggs 2011b: 23). Προτείνει ένα πλαίσιο διαβούλευσης για την ενίσχυση της ανθεκτικότητας το οποίο λαμβάνει υπ' όψιν την αβεβαιότητα και αξιολογεί συνεχώς το πλήθος των κοινωνικών εταίρων και των επιπέδων, τα κατώφλια των επιμέρους συστημάτων και τον τρόπο με τον οποίο πολιτικές σε εθνικό ή σε διεθνές επίπεδο επηρεάζουν τη λειτουργία των τοπικών επιχειρήσεων και τη σχέση τους με το οικοσύστημα (Biggs 2011b: 24-25).

Οι Farrell και Twining-Ward (2004: 281-283) προτείνουν την ανάγνωση της εξέλιξης ενός τουριστικού προορισμού με τη βοήθεια του κύκλου προσαρμογής.

Η εξέλιξη ενός τουριστικού προορισμού περιγράφεται συνήθως με το μοντέλο του Butler για τον κύκλο ζωής (Butler 1980). Βασιζόμενος στην ιδέα του κύκλου ζωής ενός προϊόντος, το οποίο αυξάνει αρχικά τις πωλήσεις του με γρήγορο ρυθμό για να περάσει σε μια περίοδο σταθεροποίησης και στη συνέχεια παρακμής, ο Butler εντοπίζει τα ακόλουθα στάδια στη ζωή ενός τουριστικού προορισμού: α) την εξερεύνηση (exploration), κατά την οποία μικρός αριθμός ανεξάρτητων κυρίως τουριστών ανακαλύπτει τον προορισμό, β) την εμπλοκή (involvement) των κατοίκων, οι οποίοι διαμορφώνουν τις πρώτες υποδομές (καταλύματα κ.λπ.) για να ενθαρρύνουν την εισροή επισκεπτών, γ) την ανάπτυξη (development), οπότε και ο αριθμός των τουριστών αυξάνει μαζικά μαζί με τις θέσεις απασχόλησης στον τουριστικό τομέα, δ) την εδραίωση (consolidation), κατά την οποία η αγορά έχει αποκτήσει συγκεκριμένα χαρακτηριστικά και ο τουρισμός κατέχει μεγάλο ποσοστό της τοπικής οικονομίας και ε) τη στασιμότητα (stagnation), όπου ο προορισμός έχει φτάσει τη φέρουσα ικανότητά του, δεν μπορεί πλέον να αναπτυχθεί τουριστικά και γίνεται προοδευτικά λιγότερο δημοφιλής. Τέλος ο προορισμός μπορεί να περάσει σε μια περίοδο αναγέννησης (rejuvenation) - συνήθως με την αλλαγή του προτύπου τουριστικής ανάπτυξης - ή παρακμής (decline). Το ένα στάδιο ακολουθεί το άλλο και το βασικό κριτήριο για τη διαφοροποίηση των σταδίων είναι ο αριθμός των επισκεπτών στον προορισμό.

Σχήμα 11: ο κύκλος ζωής του τουριστικού προορισμού - Πηγή: Butler, 1980:7

Ο κύκλος προσαρμογής προσφέρει ένα εναλλακτικό υπόδειγμα για την εξέλιξη των τουριστικών περιοχών, απαλλαγμένο από τα μειονεκτήματα της γραμμικής εξέλιξης και αρκετά προσαρμοστικό ώστε να περιγράφει με επάρκεια τις ποικίλες δυνατές διαδρομές που μπορεί να ακολουθήσει η εξέλιξη διαφορετικών τουριστικών προορισμών. Οι τέσσερις φάσεις του κύκλου προσαρμογής είναι σε αντιστοιχία με τα στάδια του Butler: τα στάδια της ανάπτυξης, της σταθεροποίησης και της αναζωογόνησης θυμίζουν αντίστοιχα τις φάσεις της ανάπτυξης, της συντήρησης και της απελευθέρωσης. Ο κύκλος προσαρμογής ωστόσο δεν χαρακτηρίζεται από μια στενή αντίληψη διαμόρφωσης του μεγέθους μιας αγοράς, αλλά αποτελεί ένα συνεκτικό πλαίσιο για να ερμηνευθεί η ανθεκτικότητα ενός προορισμού και να αξιολογηθούν παράμετροι όπως η εμπλοκή των τοπικών φορέων, η επίδραση ξένων παραγόντων στην ανάπτυξη, η σταθεροποίηση και η προοδευτική ακαμψία του κυρίαρχου τουριστικού προτύπου, η απελευθέρωση νέων δυνάμεων και η προσαρμογή στη διεθνή τουριστική αγορά. Επιπλέον, λαμβάνει υπ' όψιν τη σημασία της διαταραχής (εξωγενούς ή ενδογενούς) στην εξέλιξη του προορισμού και την ανάγκη για καινοτομία και προσαρμογή της τοπικής κοινωνίας για να διατηρήσει τη διαχείριση του τουριστικού προϊόντος.

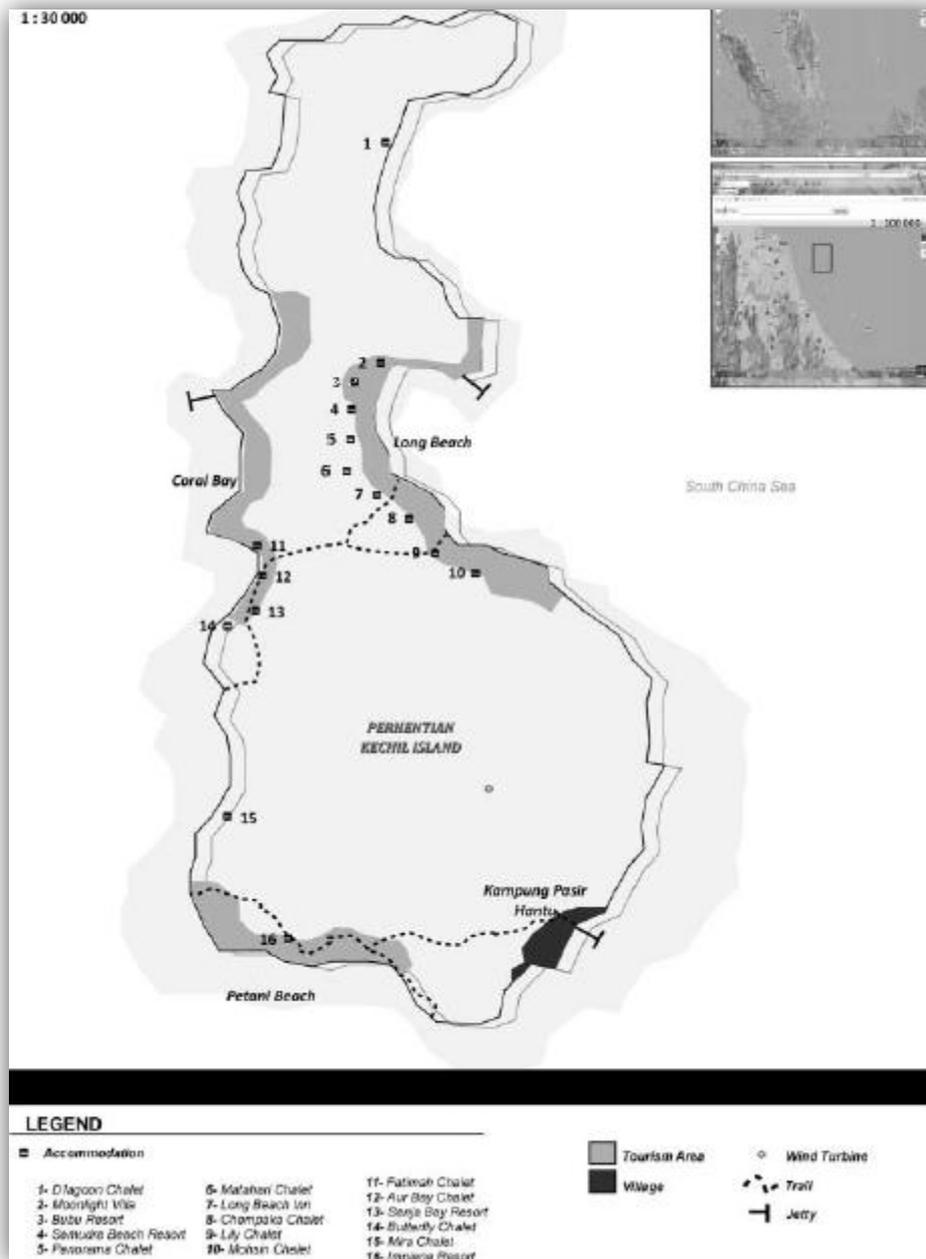
ΑΠΟ ΤΗΝ ΗΠΙΑ ΤΟΥΡΙΣΤΙΚΗ
ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΣΤΟ ΜΑΖΙΚΟ ΤΟΥΡΙΣΜΟ:
ΤΟ ΝΗΣΑΚΙ PERHENTIAN KECIL,
ΜΑΛΑΙΣΙΑ

Οι Hamzah et al. (2013) αντιλαμβάνονται τις αδυναμίες του υποδείγματος του Butler και υιοθετούν τον κύκλο προσαρμογής για να μελετήσουν την εξέλιξη της

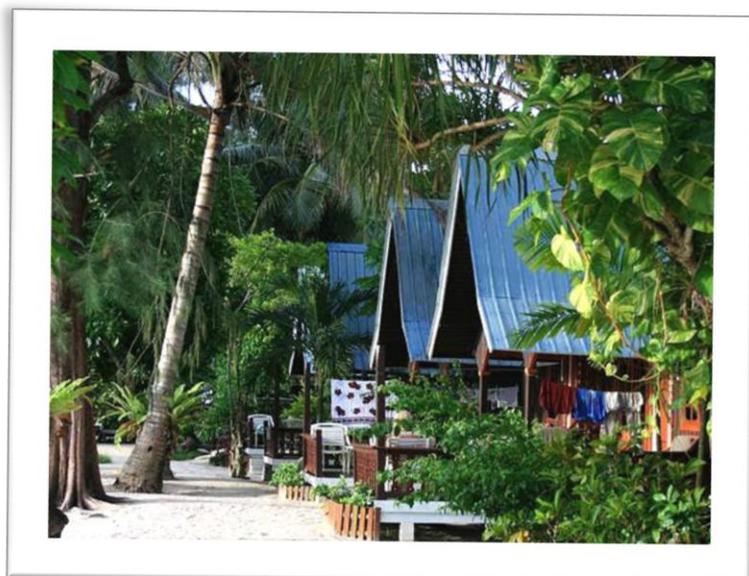
τουριστικής ανάπτυξης στο νησάκι Perhentian Kecil, στη Μαλαισία. Το νησάκι άρχισε να αναπτύσσεται τουριστικά από τη δεκαετία του 1980 και είναι ο πιο δημοφιλής προορισμός για μεμονωμένους ταξιδιώτες και τουρίστες χαμηλού εισοδήματος (backpackers) στη Μαλαισία. Εμφανίζει τη μεγαλύτερη δαπάνη ανά τουρίστα σ' επίπεδο χώρας, η οποία οφείλεται κυρίως στις καταδύσεις στους κοραλλιογενείς υφάλους του νησιού. Έχει ένα σημαντικό οικισμό με περίπου 1500 κατοίκους. Την τουριστική του υποδομή απετέλεσαν για χρόνια μικρές επιχειρήσεις που λειτουργούσαν οι κάτοικοι του νησιού. Οι συγγραφείς εξετάζουν την ανθεκτικότητα αυτού του προτύπου τουριστικής ανάπτυξης, που βασίστηκε σε τουρισμό μικρής κλίμακας, απέναντι στις προσπάθειες της κυβέρνησης να αναπτύξει ένα πρότυπο μαζικού τουρισμού στο νησί με την εγκατάσταση μεγάλων ξενοδοχειακών μονάδων.

Για την καταγραφή της τουριστικής δραστηριότητας στο νησί πραγματοποιήθηκε μακροχρόνια έρευνα πεδίου σε περισσότερες φάσεις από το 1994 έως τον Ιούνιο του 2010. Η έρευνα, ποιοτική και ποσοτική, εξέτασε την τουριστική ανάπτυξη στο νησί από την πλευρά των κατοίκων και κατέγραψε τις κατηγορίες των τουριστικών επιχειρήσεων, πληροφορίες για τη χρηματοδότηση και το ιδιοκτησιακό καθεστώς, την ποιότητα των προσφερόμενων υπηρεσιών και την εξέλιξη του ανθρώπινου δυναμικού.

Εικόνα 7: Τουριστικά καταλύματα στο Perhentian Kecil - Πηγή: Hamzah et al. 2013

Έως το 2008 όλα τα τουριστικά καταλύματα στο νησί ήταν μικρής δυναμικότητας και ανήκαν είτε στους ίδιους τους κατοίκους, είτε σε συγγενείς τους που ζούσαν στην ηπειρωτική χώρα. Είναι χαμηλού κόστους ξύλινα καταλύματα, κάποια από τα οποία έχουν θεμέλια. Τα περισσότερα δεν είχαν σύστημα κρατήσεων και έτσι οι τουρίστες που έφταναν αργά σε περιόδους αιχμής δεν έβρισκαν κατάλυμα. Η πληρότητα την περίοδο αιχμής είναι 100%. Το 2007 υπήρχαν 47 καταλύματα στο νησί με 1140 κλίνες, σημαντικός αριθμός για μια έκταση 15τ.χλμ. Η υπόλοιπη τουριστική υποδομή είναι υποτυπώδης : λίγες καφετέριες, εστιατόρια και επιχειρήσεις καταδυτικού τουρισμού.

Εικόνα 8: παραδοσιακά καταλύματα στο Perhentian Kecil

Το 2008 άρχισαν προσπάθειες από την κεντρική κυβέρνηση να μεταβάλλει το πρότυπο τουριστικής ανάπτυξης στο νησί με την εγκατάσταση ενός μεγάλου ξενοδοχειακού συγκροτήματος, του Bubu Resort (μαλαισιανών και κινέζικων συμφερόντων) και την οικοδόμηση ενός διώροφου εμπορικού κέντρου σε μία από τις δύο σημαντικότερες παραλίες του νησιού. Το Bubu Resort εισήγαγε το τουριστικό πακέτο στο νησί. Δόθηκε επίσης η δυνατότητα σε ξένους επενδυτές να αποκτήσουν ιδιοκτησία γης στο νησί. Την ίδια εποχή ο τύπος ξεκίνησε μια εκστρατεία για την προστασία των κοραλλιογενών υφάλων του νησιού, οι οποίοι απειλούνταν μεταξύ άλλων από το γεγονός ότι τα σπίτια και τα τουριστικά καταλύματα του νησιού δεν διέθεταν σύστημα αποχέτευσης.

Εικόνα 9: το Bubu Resort

Οι παράγοντες αυτοί αποτελέσαν εξωγενή πλήγματα προς το πρότυπο ήπιας τουριστικής ανάπτυξης του νησιού. Σύμφωνα με το υπόδειγμα του Butler η τουριστική ανάπτυξη που είχε βασιστεί στον ντόπιο πληθυσμό θα έπρεπε να περιέλθει σε παρακμή και να αντικατασταθεί με μαζικής κλίμακας τουρισμό βασισμένο σε ξένες επενδύσεις. Ωστόσο οι ντόπιες επιχειρήσεις έδειξαν εξαιρετική ανθεκτικότητα και προσαρμόστηκαν σχετικά γρήγορα στις απαιτήσεις της νέας διαμορφωμένης αγοράς. Οι κάτοικοι μαθαίνουν μέσα από την πράξη και υιοθετούν σύγχρονες επιχειρηματικές τεχνικές. Αντιμετωπίζουν θετικά το ενδεχόμενο οι επιχειρήσεις τους να περάσουν διαδικασία περιβαλλοντικής πιστοποίησης προκειμένου να προσελκύσουν τουρίστες υψηλότερου εισοδήματος. Επίσης αναπτύσσουν σύστημα κρατήσεων μέσω διαδικτύου.

Θα μπορούσαμε επομένως να υποστηρίξουμε ότι το νησί βρίσκεται κοντά σε ένα κατώφλι το οποίο ενδεχομένως να αλλάξει το πρότυπο τουριστικής ανάπτυξης; Η πίεση του νέου επενδυτικού μοντέλου απελευθέρωσε νέες δυνάμεις στο νησί: πρόκειται κυρίως για τα παιδιά των κατοίκων τα οποία και διαχειρίζονται την προσαρμογή προς τις τεχνολογικές εξελίξεις και προς τις απαιτήσεις των σύγχρονων μεμονωμένων τουριστών.

ΔΙΑΚΥΒΕΡΝΗΣΗ: ΜΕ ΣΚΟΠΟ ΤΗΝ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ

Η αναγνώριση της πολυπλοκότητας του συστήματος ενός τουριστικού προορισμού αναδεικνύει την εμπλοκή των οικονομικών και κοινωνικών υποκειμένων σε περισσότερα επίπεδα, και την ικανότητα του συστήματος να εξελίσσεται μέσα από την ικανότητα των δρώντων να μαθαίνουν και να προσαρμόζονται στο περιβάλλον. Βρισκόμαστε επομένως στο εννοιολογικό πλαίσιο της διακυβέρνησης. Η διαχείριση του συστήματος δεν γίνεται από πάνω προς τα κάτω, αλλά διαχέεται σε περισσότερα επίπεδα. Η διακυβέρνηση αποτελεί το κατάλληλο σχήμα για την οικοδόμηση της ανθεκτικότητας: διευρύνει τη νομιμοποίηση των ασκούμενων πολιτικών εφ' όσον το αποτέλεσμα συνδιαμορφώνεται από περισσότερους δρώντες, ανοίγει το δίκτυο της άσκησης εξουσίας, δημιουργεί το χώρο για να εκφραστούν αντίθετες απόψεις και φωνές που αισθάνονται την απειλή μιας διαταραχής και ενισχύει την προσαρμοστική ικανότητα της κοινότητας με την έννοια ότι τη διαπαιδαγωγεί στην αυτοοργάνωση και στη διαχείριση ενός περιβάλλοντος σε συνεχή μεταβολή (Plummer και Armitage 2007: 64, Plummer and Fennell 2009: 5, Farrell και Twining-Ward 2005: 115,117).

Στη συνέχεια θα παρουσιάσουμε μελέτες περιπτώσεων που εξετάζουν την αποτελεσματικότητα του σχήματος διακυβέρνησης τουριστικών προορισμών για την οικοδόμηση της ανθεκτικότητας. Τέλος θα επικεντρωθούμε στο πρότυπο της συνδιαχείρισης των φυσικών, οικονομικών και πολιτισμικών πόρων μιας περιοχής.

Εικόνα 10: Τουριστικά ενδιαφέροντα στο Phuket και στην περιφέρεια Krabi, Ταϊλάνδη – Πηγή: <http://travelholidaygallery.com/map-krabi-phuket-phi-phi-songkhla-und-hat-vai-south-thailand.html>, πρόσβαση στις 26.06.2013

Οι Larsen et al. (2011) πραγματοποίησαν έρευνα πεδίου στις παράκτιες περιοχές της Ταϊλάνδης, για να εξετάσουν τη συμβολή των κοινωνικών εταίρων στην οικοδόμηση της ανθεκτικότητας της τοπικής τουριστικής οικονομίας μετά τις καταστροφές που προκάλεσε το τσουνάμι του 2004. Στόχος ήταν να κατανοήσουν γιατί παραμένουν τα κοινωνιο-οικονομικά προβλήματα που προκαλούν την ευπάθεια της περιοχής στις φυσικές καταστροφές παρά το γεγονός ότι εφαρμόστηκαν πολιτικές που αποσκοπούσαν στην οικοδόμηση της ανθεκτικότητας και αναδιαμορφώθηκε το διαχειριστικό σύστημα για τον περιορισμό του κινδύνου από τις φυσικές καταστροφές.

Χρησιμοποίησαν τη μέθοδο της συμμετοχικής αξιολόγησης (participatory assessment) για να δημιουργήσουν ένα πλαίσιο διαλόγου μέσα από το οποίο διεθνείς, περιφερειακοί και τοπικοί φορείς που συμμετείχαν στο πρόγραμμα αποκατάστασης της περιφέρειας Krabi θα μπορούσαν να κατανοήσουν καλύτερα τη δράση τους και να αξιολογήσουν τα αποτελέσματά της για την ανθεκτικότητα. Ταυτόχρονα έκαναν συγκριτική ανάλυση της ανθεκτικότητας τριών διαφορετικών τουριστικών προορισμών της χώρας, που βρίσκονταν σε διαφορετικά στάδια ανάπτυξης και

επλήγησαν σε διαφορετικό βαθμό από την καταστροφή, των Khao Lak, Phi Phi Don και Patong Beach.

Παρά το γεγονός ότι μετά το 2004 εγκαθιδρύθηκε επίσημο σύστημα για την έγκαιρη προειδοποίηση και τη μείωση του κινδύνου, οι κάτοικοι προτιμούν να οργανώνονται μέσα από ανεπίσημες συλλογικές δράσεις. Η έρευνα έδειξε ότι τη μεγαλύτερη συμβολή στην οικοδόμηση της ανθεκτικότητας είχαν καινοτόμες δράσεις μεμονωμένων ατόμων ή ομάδων στο πλαίσιο του κράτους, του ιδιωτικού τομέα ή και της κοινωνίας των πολιτών. Οι δράσεις αυτές κινητοποίησαν δυναμικό τόσο σε επίσημους φορείς όσο και σε ανεπίσημα δίκτυα και αποδεικνύουν τη σημασία των μεμονωμένων δρώντων για την οικοδόμηση της ανθεκτικότητας. Και αυτό γιατί οι δράσεις στην περιοχή που έχει πληγεί νομιμοποιούνται από την αποτελεσματικότητά τους και όχι από την αρμοδιότητα του φορέα που τις εφαρμόζει. Βέβαια αυτό ισχύει κυρίως σε μια χώρα όπως η Ταϊλάνδη στην οποία το 70% της οικονομικής δραστηριότητας δεν είναι δηλωμένο στο κράτος.

Εικόνα 11: Οι περιοχές Krabi, Phuket και Phang Nga της Ταϊλάνδης. Οι τουριστικοί προορισμοί στους οποίους πραγματοποιήθηκε η έρευνα είναι σημειωμένοι σε μωβ πλαίσιο - Πηγή: http://amazingasia.ru/krabi/map_krabi_02.php, πρόσβαση στις 26.06.2013.

Παρά ταύτα από τις δράσεις επωφελήθηκαν όσοι αντιπροσωπεύονταν και συμμετείχαν στα συγκεκριμένα δίκτυα, αφήνοντας κάποιους στο περιθώριο. Η έρευνα έδειξε επίσης ότι η τρωτότητα μιας ομάδας, ενός ατόμου, μιας περιοχής απέναντι στην καταστροφή εξαρτάται από την πρόσβαση

που έχει σε οικονομικούς, κοινωνικούς και πολιτικούς πόρους. Έτσι αν θέλουμε να αποτιμήσουμε την ανθεκτικότητα ενός κοινωνιο-οικολογικού συστήματος θα πρέπει να ανιχνεύσουμε τους τρόπους με τους οποίους διαφορετικές ομάδες και πληθυσμοί συνδέονται με τους πόρους του συστήματος. Και βέβαια κατά πόσο μπορούν να ενεργοποιήσουν τους πόρους αυτούς, κάτι που εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τις υφιστάμενες σχέσεις εξουσίας όποια μορφή και αν παίρνουν (πολιτισμικές νόρμες, ιδεολογίες και δόγματα).

Τέλος, η ανάλυση των αποτελεσμάτων υποδεικνύει ότι οι δρώντες αποσκοπούσαν κάθε φορά να αποκαταστήσουν αυτό που οι ίδιοι θεωρούσαν επιθυμητό καθεστώς για το σύστημα. Δεν πρέπει να ξεχνάμε επομένως ότι εμείς οι ίδιοι διαχωρίζουμε τα διαφορετικά καθεστάτα στα οποία μπορεί να περιέλθει ένα σύστημα και τα αξιολογούμε σύμφωνα με τις απόψεις μας. Η παρατήρηση αυτή φέρνει στο προσκήνιο τη χρονική κλίμακα με την έννοια της μαθησιακής διαδικασίας: πώς οι δρώντες μετατρέπουν τις προηγούμενες εμπειρίες τους από τη διαχείριση κρίσεων και τα σχέδιά τους για το μέλλον σε εμπρόθετη δράση στο παρόν. Στο πλαίσιο της διακυβέρνησης λοιπόν αποκαλύπτεται το κανονιστικό περιεχόμενο της ανθεκτικότητας: είναι μια διαδικασία συνεχούς διαπραγμάτευσης, το αποτέλεσμα του ανταγωνισμού και συνεργασίας των εμπλεκόμενων.

Εικόνα 12: Ο χειμερινός προορισμός της περιοχής Dissentis / Sedrun, Ελβετία

Η ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΤΗΣ ΚΛΙΜΑΤΙΚΗΣ ΑΛΛΑΓΗΣ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ GOTTHARD, ΕΛΒΕΤΙΑ

Οι Luthe et al. (2012) εξετάζουν την τουριστική περιοχή Gotthard της Ελβετίας και διερευνούν κατά πόσο το δίκτυο διακυβέρνησης (network governance) της περιοχής συμβάλλει στην

οικοδόμηση της ανθεκτικότητας αυτού του τουριστικού προορισμού απέναντι στην κλιματική αλλαγή. Οι συγγραφείς τονίζουν ότι σε περιοχές των οποίων η οικονομία είναι ευάλωτη η διαχείριση πρέπει να βασίζεται σ' ένα δίκτυο διακυβέρνησης στο οποίο να συμμετέχουν όλοι οι οικονομικοί και κοινωνικοί εταίροι με σκοπό τη διατήρηση της αλυσίδας της προσφοράς.

Η ανάλυση των δικτύων διακυβέρνησης μας βοηθά να κατανοήσουμε ποια δομή διακυβέρνησης ενισχύει την ανθεκτικότητα. Θα πρέπει να έχει δύο χαρακτηριστικά: να προετοιμάζεται για τη διαταραχή συντηρώντας τη διαφοροποίηση και ενθαρρύνοντας την αποκεντρωμένη μαθησιακή διαδικασία και να αντιμετωπίζει τη διαταραχή με περισσότερο συγκεντρωτική συλλογική δράση. Τα κοινωνικά δίκτυα ενισχύουν την ανθεκτικότητα γιατί προωθούν την ανταλλαγή πληροφοριών, το συντονισμό, τη μάθηση, την επίλυση των συγκρούσεων, τη δημιουργία νέων ιδεών. Η προσαρμοστικότητά τους όμως εξαρτάται από τη δομή και την πυκνότητα του δικτύου: τα δίκτυα που αναπτύσσονται γύρω από ένα ισχυρό κέντρο ενισχύουν μεν την ικανότητα των κεντρικών φορέων να συντονίσουν τη δράση, χαρακτηρίζονται όμως από άνιση κατανομή της εξουσίας δυσχεραίνοντας την επίλυση σύνθετων προβλημάτων.

Η αλυσίδα προσφοράς της περιοχής περιλαμβάνει τα χιονοδρομικά κέντρα, τα τουριστικά καταλύματα, τον τομέα της γαστρονομίας, τη μεταφορά, τις υπηρεσίες ψυχαγωγίας, την πληροφόρηση και τους φορείς διαχείρισης του προορισμού. Κεντρική θέση στο δίκτυο έχουν τα χιονοδρομικά κέντρα, τα οποία είναι οι σημαντικότεροι επενδυτές και οι περισσότερο εκτεθειμένοι στην κλιματική αλλαγή. Λαμβάνουν μόνο το 15-20% της συνολικής τουριστικής δαπάνης. Το δίκτυο εκτείνεται επίσης σε τρεις δήμους.

Η ανάλυση του δικτύου έδειξε ότι τόσο οι επιχειρήσεις του ίδιου τομέα όσο και οι διαφορετικοί τομείς συνδέονται μεταξύ τους. Εξαίρεση αποτελούν οι τομείς της γαστρονομίας και της

ψηχαγωγίας. Οι τοπικοί και περιφερειακοί φορείς επίσης συνδέονται με τις επιχειρήσεις του κλάδου. Στη χωρική κλίμακα, οι επιχειρήσεις και οι φορείς στους δήμους Andermatt και Dissentis δεν συνδέονται μεταξύ τους, ενώ αντίθετα οι τουριστικοί φορείς στο Sedrun συνδέονται και με τους δύο άλλους δήμους. Κεντρική θέση στο δίκτυο έχουν φορείς από το Sedrun (δημόσιοι φορείς και ξενοδοχειακές επιχειρήσεις).

Εικόνα 13: Ο ιστότοπος του επίσημου γραφείου τουρισμού της περιοχής Disentis / Sedrun. Επιχειρείται η διαφοροποίηση του τουριστικού προϊόντος και η άμβλυση της εποχικότητας (τουριστική περίοδος χειμώνα - καλοκαίρι) - Πρόσβαση στις 26.06.2013.

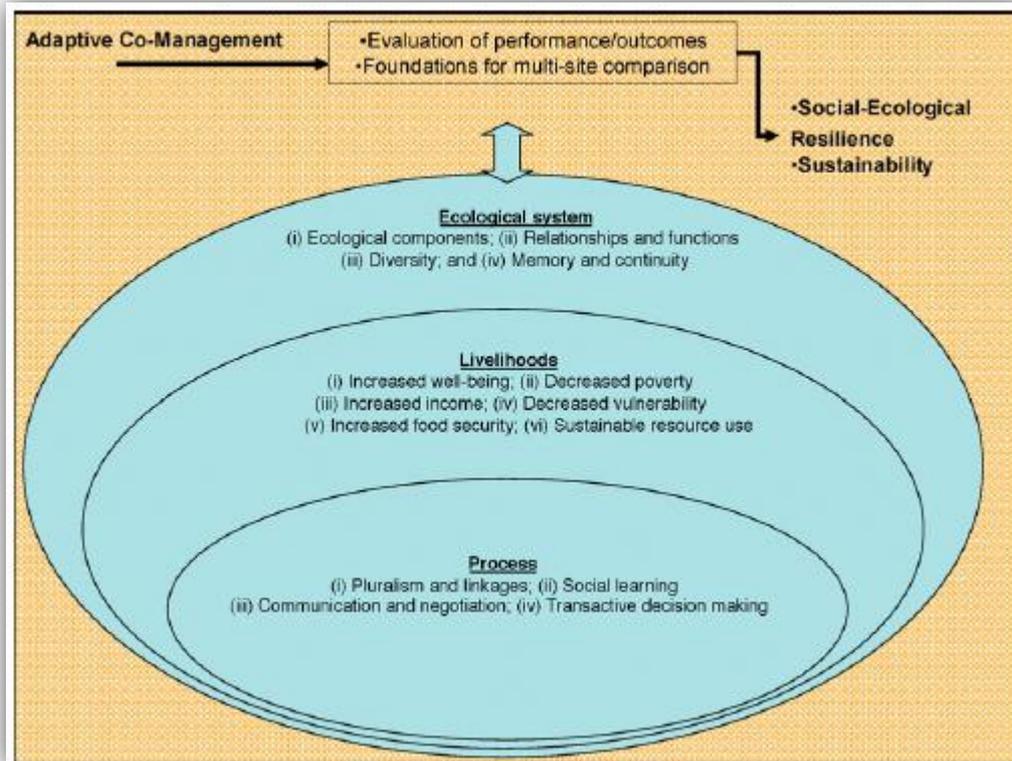
Συμπερασματικά οι συγγραφείς επισημαίνουν τα ακόλουθα για τη σχέση ανάμεσα στη δομή του δικτύου και την ικανότητα προσαρμογής στην κλιματική αλλαγή. Τα χιονοδρομικά δεν συνδέονται ιδιαίτερα με τους άλλους εταίρους, γεγονός που απεικονίζεται και στο αυξημένο ποσοστό του κινδύνου που τους βαρύνει εξαιτίας της κλιματικής αλλαγής. Η γαστρονομία από την πλευρά της πρέπει να επιδιώξει μεγαλύτερη σύνδεση με τους άλλους εταίρους και σε συνδυασμό με την ξενοδοχία και τη μεταφορά να αναπτύξει τουριστικά προϊόντα ανθεκτικά απέναντι στην κλιματική αλλαγή. Ο μικρός αριθμός εταιρών που βρίσκονται στο κέντρο του δικτύου τους δίνει τη δυνατότητα να σχεδιάσουν και να συντονίσουν πολιτικές για την προσαρμογή στην κλιματική αλλαγή. Από την άλλη πλευρά καινοτόμες ιδέες που θα προκύψουν από το περιβάλλον των εταιρών που βρίσκονται στην περιφέρεια είναι δύσκολο να ενσωματωθούν στο σύστημα.

Στο πλαίσιο της μετάβασης από την κυβέρνηση στη διακυβέρνηση αναπτύχθηκε η έννοια της *συνδιαχείρισης (co-management)* των πόρων. Στον τομέα του τουρισμού, η συνδιαχείριση αναφέρεται στην εκπροσώπηση και τη συμμετοχή περισσότερων κοινωνικών εταίρων στο σχεδιασμό και την υλοποίηση της τουριστικής ανάπτυξης ενός προορισμού. Σκοπός της συνδιαχείρισης είναι η διαμόρφωση των κατάλληλων πολιτικών που θα υπηρετούν τις τρεις παραμέτρους της βιώσιμης τουριστικής ανάπτυξης: οικονομική ανάπτυξη, κοινωνική δικαιοσύνη, περιβαλλοντική προστασία. Ωστόσο οι εμπειρικές μελέτες αναδεικνύουν τη διαφορά ανάμεσα στη θεωρία και στην πράξη (Plummer και Armitage 2007: 62-63, Plummer και Fennell 2009: 11-12). Η συχνή έλλειψη λογοδοσίας της κεντρικής εξουσίας κατά τη διαδικασία λήψης αποφάσεων, η ελλιπής εκπροσώπηση όλων των εμπλεκόμενων, η διαίωσιση των ίδιων συμφερόντων και η επιδείνωση των κοινωνικών και οικονομικών ανισοτήτων αποτελούν μερικά από τα σημεία κριτικής στην εφαρμογή της συνδιαχείρισης. Ακόμη και η λεγόμενη *προσαρμοστική συνδιαχείριση (adaptive co-management)*⁴, στην οποία το σύστημα συνδιαχείρισης εξελίσσεται μέσα από μια συνεχή διαδικασία δοκιμής και πλάνης, με σκοπό να αξιοποιήσει τους πόρους συλλογικά και να διασφαλίσει τη βιώσιμη πορεία της κοινότητας, θεωρείται ότι στην πράξη καταλήγει σε δημοκρατικό έλλειμμα.

Οι Plummer και Armitage (2007: 63) επισημαίνουν την ανάγκη να αναπτυχθούν τα κατάλληλα εργαλεία για την αξιολόγηση των συστημάτων συνδιαχείρισης ώστε αυτά να υπηρετούν το σκοπό τους, δηλαδή τη βιώσιμη ανάπτυξη. Η αξιολόγηση θα πρέπει να αναφέρεται ακριβώς στα ζητήματα τα οποία η συνδιαχείριση διατείνεται ότι επιλύει. Ενισχύει την ανθεκτικότητα (με την έννοια της ικανότητας προσαρμογής) του κοινωνιο-οικολογικού συστήματος; Μήπως στην πράξη αποτελεί απλή ρητορική;

Οι συγγραφείς προτείνουν ένα σχήμα αξιολόγησης των αποτελεσμάτων της συνδιαχείρισης ενός τουριστικού προορισμού μέσα από την οπτική της ανθεκτικότητας. Οι φορείς θα πρέπει να αξιολογήσουν παραμέτρους σε τρία επίπεδα – τη διαχειριστική διαδικασία, τη βιώσιμη διαβίωση της κοινότητας και το οικοσύστημα – ελέγχοντας για καθένα από αυτά κατά πόσο τα αποτελέσματα της συνδιαχείρισης ενισχύουν τη βιωσιμότητα ή φέρνουν το σύστημα κοντά σε ένα κατώφλι που απειλεί να το μετατρέψει σε κάτι διαφορετικό, σε ένα σύστημα που δεν υπηρετεί τη βιωσιμότητα.

⁴ Τα χαρακτηριστικά ενός συστήματος προσαρμοστικής συνδιαχείρισης περιγράφονται αναλυτικά από τους Plummer και Fennell 2009: 6-7.

Σχήμα 12: Η αξιολόγηση της συνδιαχείρισης του τουριστικού προορισμού μέσα από την οπτική της ανθεκτικότητας - Πηγή: Plummer and Armitage 2007: 65

Η ανάλυση διαφορετικών περιπτώσεων συνδιαχείρισης τουριστικών προορισμών δίνει τη δυνατότητα να ελέγξουμε την εφαρμογή της και να επεξεργαστούμε περαιτέρω το θεωρητικό πλαίσιο της έννοιας.

Οι Plummer και Fennell (2009) μελετούν τη συνδιαχείριση για την τουριστική ανάπτυξη προστατευόμενων περιοχών, ένας τομέας στον οποίο κατ' εξοχήν δημιουργούνται προστριβές ανάμεσα στους φορείς διαχείρισης και τις κοινότητες των αυτοχθόνων που κατοικούν στις περιοχές αυτές.

Ήδη από τη δεκαετία του '70 ανακύπτουν συγκρούσεις μεταξύ των κοινωνικών εταίρων στις προστατευόμενες περιοχές και συνακόλουθα προβλήματα που δεν μπορούσαν να επιλυθούν από το υφιστάμενο ορθολογικό πρότυπο διαχείρισης. Το Εθνικό Πάρκο Kakadu στην Αυστραλία ήταν από τις πρώτες περιπτώσεις στις οποίες δοκιμάστηκε η συνεργασία των διαχειριστικών φορέων με τους αυτόχθονες. Μεταξύ άλλων διαπιστώθηκε ότι οι διαφορετικές χρήσεις γης στο Kakadu - τουριστική εκμετάλλευση, ορυχεία, συλλογή καρπών από τους αυτόχθονες – δημιουργούσαν αντικρουόμενα συμφέροντα τα οποία εμπόδιζαν το μακροπρόθεσμο σχεδιασμό και την υλοποίηση της τουριστικής πολιτικής και μπορούσαν να μετριαστούν μόνο με τη συμμετοχή όλων των ιδιοκτητών στη διαχείριση της περιοχής.

Η σημασία της συνδιαχείρισης φαίνεται και στις περιπτώσεις της διαχείρισης μιας περιοχής αποκλειστικά από τα μέλη της κοινότητας. Στο Gili Inda της Ινδονησίας η διαχείριση της περιοχής των κοραλλιογενών υφάλων απέτυχε γιατί οι εκπρόσωποι των τουριστικών επιχειρήσεων παραγκώνισαν τα συμφέροντα των αλιέων. Σε όλες τις περιπτώσεις προστατευόμενων περιοχών, ο ανταγωνισμός για περιορισμένους πόρους δημιουργεί συγκρούσεις που περιορίζονται μέσα από την εφαρμογή της συνδιαχείρισης.

Η ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΤΗΣ AGUA BLANCA, ΙΣΗΜΕΡΙΝΟΣ

Ένα επιτυχημένο παράδειγμα συλλογικής κοινοτικής διαχείρισης των πόρων μιας προστατευόμενης περιοχής είναι ο κοινοτικός τουρισμός που αναπτύχθηκε στην Agua Blanca, όπου ζει μια από τις λίγες κοινότητες

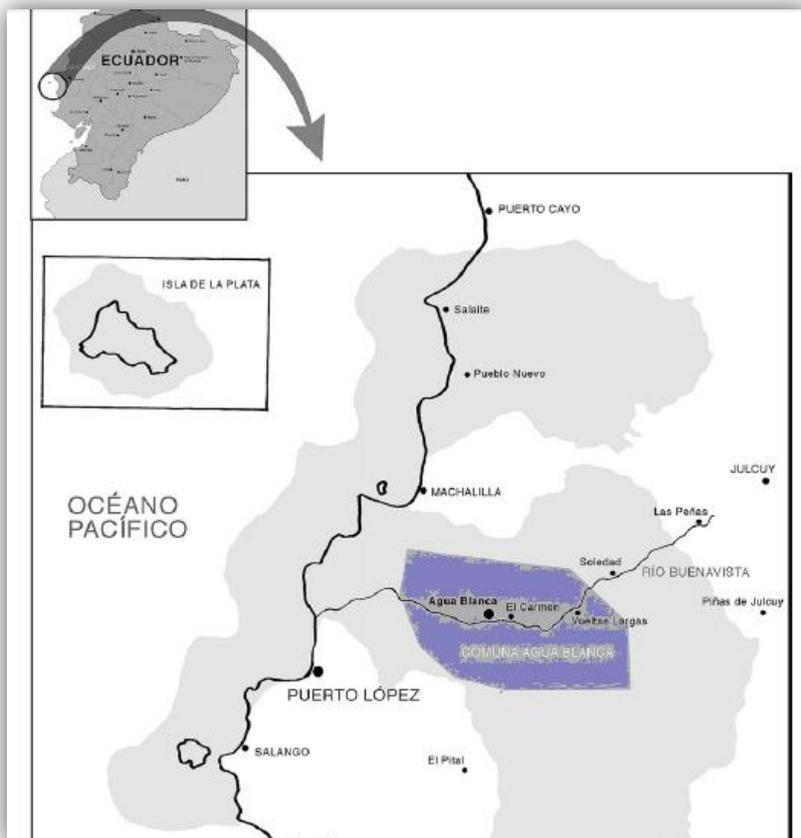
Εικόνα 14: Ο παραδοσιακός οικισμός της Agua Blanca

αυτοχθόνων που έχει απομείνει στον Ισημερινό (Ruiz-Ballesteros 2011). Η κοινότητα διαχειρίζεται την τουριστική ανάπτυξη της περιοχής στην οποία κατοικεί (turismo comunitario).

Οι αγροτικές κοινότητες προσελκύουν το ενδιαφέρον της παγκοσμιοποιημένης τουριστικής αγοράς

λόγω της ποιότητας του φυσικού περιβάλλοντος στο οποίο έχουν εγκατασταθεί και της πολιτισμικής τους ιδιαιτερότητας. Σε πολλές περιπτώσεις η επέκταση της διεθνούς αγοράς στις περιοχές αυτές προκαλεί αλλαγές τις οποίες δεν μπορεί να διαχειριστεί η τοπική κοινωνία, με αποτέλεσμα την παρακμή της.

Ο συγγραφέας έκανε επιτόπια έρευνα από το 2006 έως το 2009 χρησιμοποιώντας ποσοτικές

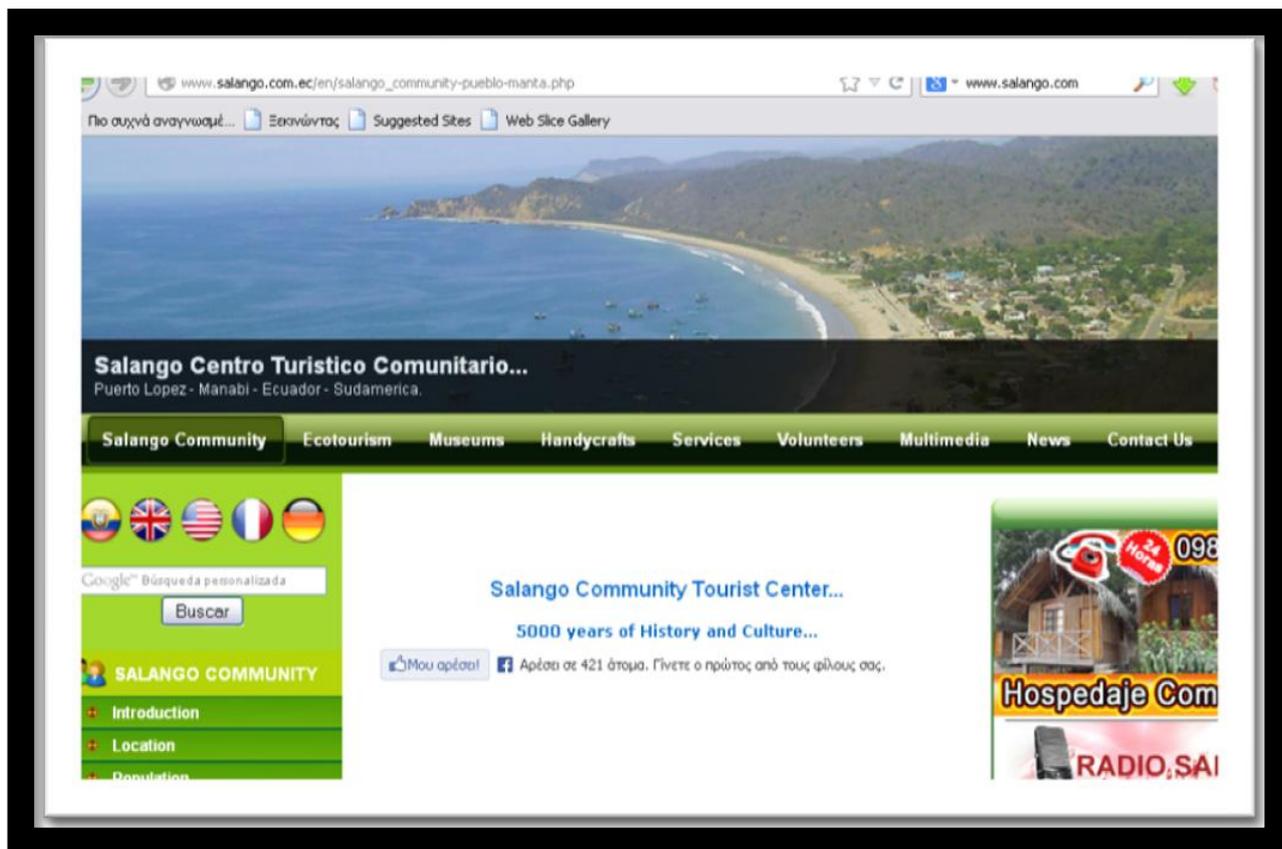
Εικόνα 15: Η περιοχή της κοινότητας Agua Blanca στον Ισημερινό

και ποιοτικές μεθόδους. Η Agua Blanca είναι μια κοινότητα 260 κατοίκων εγκατεστημένη μέσα στα όρια του εθνικού πάρκου Machalilla στον Ισημερινό. Λόγω της οικολογικής ευαισθησίας της περιοχής αρχικά είχε συζητηθεί η απομάκρυνση της κοινότητας από την περιοχή, λύση η οποία δεν έγινε δεκτή από τους κατοίκους. Αντιθέτως οι κάτοικοι από το 1980 έχουν αναπτύξει μια ήπια μορφή οικοτουρισμού, βασισμένη στην πολιτιστική τους κληρονομία και στο φυσικό περιβάλλον, η οποία αποτελεί ένα μικρό εξειδικευμένο τμήμα της τουριστικής αγοράς (niche) συμπληρωματικό προς την τουριστική αγορά του εθνικού πάρκου και της περιφέρειας συνολικά στην οποία ανήκει η κοινότητα.

Εικόνα 16: Ιαματικές πηγές στην Agua Blanca

Οι φυσικοί και πολιτισμικοί πόροι της περιοχής ανήκουν συλλογικά στην κοινότητα. Αυτό σημαίνει ότι δεν μπορεί να παρεισφρήσει ξένη ιδιωτική πρωτοβουλία στην περιοχή. Σημαίνει επίσης ότι η κοινότητα μέσα από συνελεύσεις και συλλογικές αποφάσεις πρέπει να βρει έναν τρόπο να διαχειριστεί τους πόρους προς όφελος όλων. Οι οικονομικές δραστηριότητες των κατοίκων είναι συγκεκριμένες: κτηνοτροφία και κηπευτικά κυρίως για ίδια κατανάλωση, συλλογή άγριων φρούτων από το δάσος, οικοδομικές δραστηριότητες έξω από την περιοχή της κοινότητας. Ο τουρισμός προσφέρει μια συμπληρωματική πηγή εισοδήματος, η οποία πρέπει να διαχέεται σε όσο το δυνατόν περισσότερα μέλη της κοινότητας. Οι κάτοικοι έχουν ιδρύσει ένα μουσείο όπου δουλεύουν περίπου 30 ως ξεναγοί. Κάθε ξεναγός προέρχεται από διαφορετική οικογένεια. Οι ξεναγοί χωρίζονται σε βάρδιες των 10 ημερών κατά τις οποίες κάθε ξεναγός δεν μπορεί να ασκήσει καμία άλλη απασχόληση.

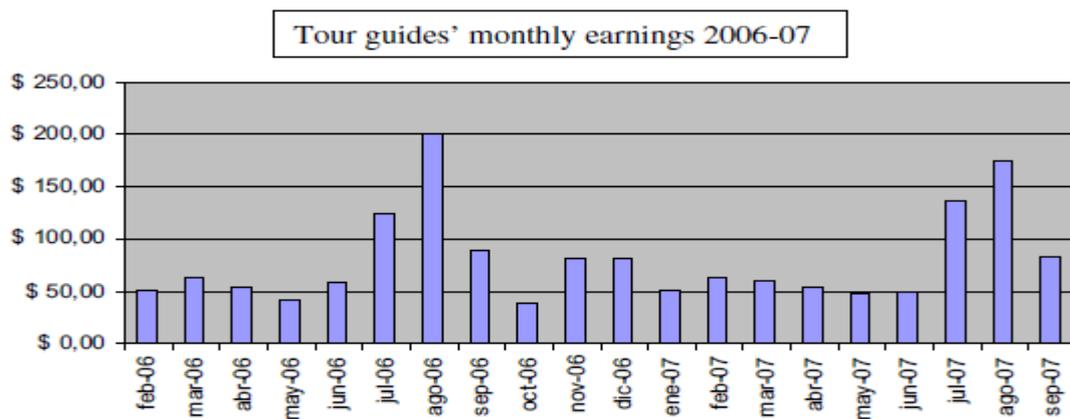
Εικόνα 17: Η ιστοσελίδα της κοινότητας Salango. Μέσα από την ιστοσελίδα προωθείται ο τουρισμός που έχουν αναπτύξει οι κοινότητες των αυτοχθόνων του Ισημερινού – Πρόσβαση στις 11.06.2013.

Εικόνα 18: Το μουσείο της Agua Blanca

Η έρευνα έδειξε ότι αυτή η μορφή τουριστικής ανάπτυξης συνέβαλε στην οικοδόμηση της ανθεκτικότητας της τοπικής κοινότητας και συνακόλουθα του οικοσυστήματος της περιοχής κυρίως γιατί:

- αποτελεί συμπληρωματική δραστηριότητα η οποία υπόκειται στις διακυμάνσεις της εποχικότητας του προϊόντος, στις αυξομειώσεις της ευρύτερης τουριστικής αγοράς του εθνικού πάρκου και στις απαιτήσεις για προώθηση στη διεθνή αγορά. Αντί επομένως να προσανατολίσει την κοινότητα σε μια νοοτροπία σταθερότητας, την διαπαιδαγωγεί στην προσαρμοστικότητα και την αλλαγή

Graph 1. Source: Documentation provided by the turismo comunitario committee of Agua Blanca. Data compiled by author.

Γράφημα 3: Η εποχικότητα της τουριστικής δραστηριότητας στην Agua Blanca - Πηγή: Ruiz-Ballesteros 2011: 661

- ενισχύει τη συλλογική μνήμη της κοινότητας. Η τουριστική εμπειρία του επισκέπτη της Agua Blanca συνίσταται στην περιήγηση στην κοινότητα, στους τρόπους και τις συνήθειες των κατοίκων, στο ιστορικό τους παρελθόν και στο φυσικό τους περιβάλλον. Οι κάτοικοι έπρεπε να ανασυγκροτήσουν την εμπειρία αυτή, αποκτώντας σαφέστερη εικόνα του πολιτισμού τους και διατηρώντας χαρακτηριστικά και λειτουργίες που θα μπορούσαν να έχουν χαθεί. Η διάσωση στοιχείων του παρελθόντος βοηθά το σύστημα να διαφοροποιήσει τα στοιχεία και τις λειτουργίες του και ενισχύει το απόθεμα διαθέσιμων πόρων που μπορεί να ενεργοποιήσει η κοινότητα σε περίπτωση κρίσης
- η δουλειά του ξεναγού αναγκάζει τους ντόπιους να εισάγουν νέες μορφές γνώσης στην κοινότητα. Η γνώση αυτή εμπλουτίζεται από την καθημερινή επαφή με τους τουρίστες. Οι ξεναγοί λειτουργούν τελικά ως γέφυρα ανάμεσα στην κοινότητα και στον έξω από αυτήν πολιτισμό, κατανοώντας και μεταδίδοντας τον τρόπο σκέψης του σύγχρονου κόσμου.
- η διαχείριση του τουριστικού προϊόντος από την κοινότητα ανέπτυξε τις ικανότητες αυτοοργάνωσης, βασικό εφόδιο για την ανθεκτικότητα της τοπικής κοινωνίας απέναντι στις εξωγενείς πιέσεις και την ικανότητά της να προσαρμοστεί στις αλλαγές.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η συζήτηση για την ανθεκτικότητα έχει διαμορφώσει δύο αντιτιθέμενες αφηγήσεις (Shaw 2012: 309). Η μηχανική και οικολογική αντίληψη για την ανθεκτικότητα οριοθετούν το λόγο της επιβίωσης (“survival discourse”), το λόγο της επαναφοράς (“bounce back”), ο οποίος αντιστοιχεί στην οπτική της κλασσικής οικονομικής ανάλυσης και της διαχείρισης κρίσεων. Οικονομίες, άτομα, περιφέρειες, φορείς αναπτύσσονται σε ένα περιβάλλον κινδύνου στο οποίο είναι ευάλωτοι. Μέσα σε αυτό το περιβάλλον επιδιώκουν να διατηρήσουν τη μορφή και τη λειτουργία τους και να επανέλθουν όσο το δυνατόν ταχύτερα μετά από μια κρίση. Ο δημόσιος κυβερνητικός λόγος καθώς και ο λόγος ισχυρών θεσμών και οργανισμών κυριαρχείται από αυτή την αφήγηση (Davoudi 2012: 301-302, Leach 2008: 3-4). Η απειλή περιορίζεται στην έννοια του κινδύνου, αποκρύπτοντας από την οπτική μας άλλες αρνητικές συνθήκες, όπως την αβεβαιότητα ή την άγνοια. Ταυτόχρονα η ανθεκτικότητα ταυτίζεται με τη σταθερότητα και αποτιμάται με τη σταθερή πορεία συγκεκριμένων μεταβλητών, οι οποίες αποτελούν τα κριτήρια της αποτελεσματικότητας των πολιτικών επιλογών. Διαμορφώνεται έτσι το πλαίσιο μιας συντηρητικής πολιτικής που αποσκοπεί στη διατήρηση των κεκτημένων, απηχεί ιεραρχικές αντιλήψεις για τη διαχείριση των συστημάτων από πάνω προς τα κάτω και προκρίνει τεχνικές λύσεις, οι οποίες ενδιαφέρονται κυρίως για την εκ των υστέρων αντιμετώπιση φυσικών καταστροφών και απειλών για την ασφάλεια. Καθώς εκπορεύεται από φορείς σε θέση εξουσίας με ευρεία πρόσβαση στην άσκηση δημοσίων πολιτικών και στα μέσα μαζικής επικοινωνίας, ο λόγος της επιβίωσης είναι ο φακός που διαμορφώνει την κοινή αντίληψη για την ανθεκτικότητα. Αποτελεί την κυρίαρχη αφήγηση και προδιαγράφει συγκεκριμένες διαδρομές για την ανάπτυξη και τη διακυβέρνηση, για τους στόχους και την κουλτούρα μιας κοινωνίας (Leach 2008: 4).

Αντιθέτως, ο λόγος της εξελικτικής ανθεκτικότητας και του κύκλου προσαρμογής είναι ένας λόγος για τη ζωή, για την ικανότητα να μαθαίνεις, να αλλάζεις και να προχωράς δυναμικά προς τα εμπρός (“bouncing forward”). Αναρωτιέται πώς μπορούμε να σχεδιάσουμε και να εφαρμόσουμε την αλλαγή. Τονίζει τη σημασία της ποικιλομορφίας και του πλεονασμού, την επίδραση των μικρότερων χωρικών επιπέδων στο σύστημα. Διαμορφώνει επομένως το πλαίσιο για μια πιο ριζοσπαστική πολιτική, η οποία αποδέχεται διαφορετικές πολιτικές φωνές, εναλλακτικούς τρόπους οικονομικής εκμετάλλευσης των πόρων, ποικίλες πολιτισμικές αξίες και δεξιότητες, προωθεί την ύπαρξη περισσότερων και διαφορετικών οικονομικών δρώντων, δίνει λόγο στην τοπική κοινωνία

και απομακρύνει από τον αυστηρά ωφελμιστικό λόγο της κλασσικής οικονομικής ανάλυσης και της ανταγωνιστικότητας.

Η διάδοση της ανθεκτικότητας από την επιστημονική κοινότητα στη δημόσια σφαίρα έχει αναδείξει την κανονιστική διάσταση της έννοιας: η ανθεκτικότητα θέτει αξίες και στόχους για την κοινωνία, είτε μέσα από την κυρίαρχη αφήγηση για την επιβίωση, είτε μέσα από την εναλλακτική αφήγηση για τη ζωή. Αν και θεωρείται εξ ορισμού επιθυμητή, η οικοδόμηση της ανθεκτικότητας μπορεί να ακολουθήσει διαφορετικές διαδρομές που πηγάζουν από διαφορετικές ομάδες συμφερόντων (Leach 2008: 13-14, Larsen 2011: 482).

Συνάγοντας τα συμπεράσματα του συμποσίου για την ανθεκτικότητα που διεξήγαγε το Ινστιτούτο STEPS (Social, Technological and Environmental Pathways to Sustainability) στο Πανεπιστήμιο του Sussex το Σεπτέμβριο του 2008, η Melissa Leach, επικεφαλής του ινστιτούτου, τονίζει την ανάγκη να συνδέονται οι ορισμοί εννοιών όπως η ανθεκτικότητα ή η τρωτότητα με τις συγκεκριμένες ομάδες που τους χρησιμοποιούν (Leach 2008: 15). Οι πολιτικές επιλογές που υπαγορεύονται από τους ορισμούς αυτούς πρέπει να είναι ξεκάθαρες. Η πολιτική για την επαναφορά στο σημείο ισορροπίας έχει χαμένους και κερδισμένους. Η οικοδόμηση της ανθεκτικότητας μιας κλίμακας ή ενός φορέα μπορεί να υποσκάπτει την ανθεκτικότητα ενός άλλου. Τι κερδίζουμε σε αντιστάθμισμα; Ποιες από αυτές τις επιλογές είμαστε διατεθειμένοι να κάνουμε; Ποιες είναι επιθυμητές και από ποιους; Έτσι ενισχύεται η λογοδοσία των φορέων εξουσίας και εγείρονται ζητήματα νομιμοποίησης των διαφορετικών πολιτικών. Ο λόγος για την ανθεκτικότητα παύει να θεωρείται αυτονόητος και αποκτά ηθικό περιεχόμενο.

Συνήθως οι φορείς διακυβέρνησης επικαλούνται την ανθεκτικότητα επειδή, σε μια περίοδο κρίσης, είναι ένας λιγότερο απειλητικός όρος από φράσεις όπως «έκτακτα μέτρα», «επείγουσα ανάγκη» ή «μέτρα για την αντιμετώπιση της κρίσης». Σε κάθε περίπτωση όμως είναι θετικό το γεγονός ότι ο όρος συμπεριλαμβάνεται στο λεξιλόγιο της διακυβέρνησης (Adger 2010). Είναι μια αρχή, ένα πλαίσιο που θα μας επιτρέψει σταδιακά να συζητήσουμε θέματα κοινωνικής δικαιοσύνης και προστασίας των περισσότερο ευάλωτων κοινωνικών ομάδων· και που αναπόφευκτα θα προκαλέσει νέες συζητήσεις για τον ορισμό της έννοιας, φέρνοντας στο προσκήνιο όχι μόνο τη μηχανική αλλά και τις συνδηλώσεις της εξελικτικής ανθεκτικότητας.

Η στενή εξάρτηση του τουριστικού κλάδου από το φυσικό και πολιτισμικό περιβάλλον στο οποίο αναπτύσσεται προκάλεσε μια ενδιαφέρουσα συζήτηση για τον πολύπλοκο χαρακτήρα του τουριστικού συστήματος. Η τουριστική ανάπτυξη θεωρείται μια διαδικασία σε εξέλιξη: υπό διαπραγμάτευση μεταξύ των οικονομικών και κοινωνικών εταίρων, ευάλωτη απέναντι σε ένα περιβάλλον αστάθειας σε τοπική περιφερειακή και διεθνή κλίμακα (κλιματική αλλαγή,

τρομοκρατικές επιθέσεις, οικονομική ύφεση, πολιτικές αναταραχές), ανοικτή καθώς τα ατομικά και συλλογικά υποκείμενα μαθαίνουν και προσαρμόζονται στο περιβάλλον τους. Αναπτύχθηκαν ενδιαφέρουσες απόψεις για τη διακυβέρνηση και τη συνδιαχείριση των τουριστικών πόρων, οι οποίες θα μπορούσαν να μεταφερθούν και στη μελέτη της περιφερειακής ανάπτυξης γενικότερα. Επιπλέον η χρήση των εννοιών της παναρχίας, του κύκλου προσαρμογής, της υπέρβασης των κατωφλίων, της δράσης των εταίρων στη μελέτη συγκεκριμένων περιπτώσεων τουριστικής ανάπτυξης, ενθαρρύνει την περαιτέρω επεξεργασία του θεωρητικού πλαισίου και αναδεικνύει το γεγονός ότι η ανθεκτικότητα είναι σχετική και ότι οι παράγοντες που την καθορίζουν και οι επιλογές μας γι' αυτή μεταβάλλονται στο χώρο και στο χρόνο.

Ωστόσο δεν έχει μελετηθεί επαρκώς η οικονομική ανθεκτικότητα των τουριστικών επιχειρήσεων. Γενικότερα η μελέτη της οικονομικής ανθεκτικότητας στον τουρισμό και στις περιφερειακές σπουδές περιορίζεται στη μελέτη της επαναφοράς βασικών μεταβλητών. Σύμφωνα με τον Martin η ανθεκτικότητα πρέπει να διαμορφώνει το πλαίσιο στο οποίο εξετάζεται η εξέλιξη του οικονομικού τοπίου (2011: 35-36). Η εξέλιξη προσδιορίζεται κυρίως στο επίπεδο της μικροδομής του συστήματος: η ανάλυση θα πρέπει να εξετάζει τον τρόπο με τον οποίο δρουν και αντιδρούν επιχειρήσεις, εργατικό δυναμικό, κοινωνικοί εταίροι, φορείς και να περιλαμβάνει έννοιες όπως επιλογή, ποικιλία, εξάρτηση από το μονοπάτι ανάπτυξης. Καθώς κάθε κοινωνιο-οικολογικό, τουριστικό ή περιφερειακό σύστημα είναι μοναδικό, η έρευνα πεδίου θα συμβάλλει στον έλεγχο της θεωρίας, στη διαμόρφωση των κατάλληλων κριτηρίων για την μέτρηση της οικονομικής ανθεκτικότητας των συστημάτων και στην προοδευτική επεξεργασία των μεθοδολογικών εργαλείων για τη μελέτη της εξέλιξης.

Καλλιώρας, Δ. (2012) «Η έννοια της ανθεκτικότητας στην περιφερειακή επιστήμη: επισκόπηση και αποδόμηση», *Περιφέρεια*, 2: 37-58.

Φουτάκης, Δ. (2009) *Βιωσιμότητα, ανάπτυξη και 'πράσινος καπιταλισμός': προοπτικές και όρια μιας δύσκολης σχέσης*, εισήγηση στην ημερίδα της θεματική ομάδας για την οικονομία των Οικολόγων Πράσινων με θέμα «Από την οικονομική κρίση και την κρίση του μοντέλου ανάπτυξης στην Πράσινη Οικονομία και το Green New Deal», Επαγγελματικό Επιμελητήριο Θεσσαλονίκης, 22 Φεβρουαρίου 2009, Θεσσαλονίκη.

Adger, N. (2006) "Vulnerability", *Global Environmental Change* 16: 268-281.

Adger, N. (2010) "An interview with Neil Adger: resilience, adaptability, localization and transition", στο <http://transitionculture.org/2010/03/26/an-interview-with-neil-adger-resilience-adaptability-localisation-and-transition/> (πρόσβαση στις 6 Ιουνίου 2013)

Bristow, G. (2010) "Resilient regions: re-'place'ing regional competitiveness", *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 3: 153-167.

Chapple, K., Lester, T. W. (2010) "The resilient regional labour market? The US case", *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 3: 85-104.

Christopherson, S., Michie, J., Tyler, P. (2010) "Regional resilience: theoretical and empirical perspectives", *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 3: 3-10.

Davoudi, S. (2012) "Resilience: a bridging concept or a dead end?", *Planning Theory and Practice*, 13 (2): 299-307.

Dawley, S., Pike, A., Tomaney J. (2010) "Towards the resilient region?", *Local Economy*, 25(8): 650-667.

Folke, C. (2006) "Resilience: the emergence of a perspective for social-ecological system analysis", *Global Environmental Change* 16: 253-267.

Grimm, V., Calabrese, J. M. (2011) "What is resilience? A short introduction", in G. Deffuant and N. Gilbert (eds.), *Viability and Resilience of Complex Systems*, Berlin, Heidelberg: Springer – Verlag.

- Hill, E., Wial, H., Wolman, H. (2008) *Exploring Regional Economic Resilience. Working Paper 2008_04*, Berkeley, CA: Macarthur Foundation Research Network on Building Resilient Regions, Institute for Urban and Regional Development, University of California.
- Holling, C. S. (1973) "Resilience and stability of ecological systems", *Annual Review of Ecological Systems*, 4: 1-23.
- Leach, M. (ed.) (2008) *Re-framing Resilience: A Symposium Report*, STEPS, Working Paper 13, Brighton, STEPS Centre.
- Martin, R. (2011) "Regional economic resilience, hysteresis and recessionary shocks", Plenary Paper Presented at the Annual International Conference of the Regional Studies Association, Newcastle, 17-20 April, 2011.
- Martin, R., Sunley, P. (2006) "Path dependence and regional economic evolution", *Journal of Economic Geography* 6: 395-437.
- Martin, R. Sunley, P. (2007) "Complexity thinking and evolutionary economic geography", *Journal of Economic Geography* 7: 573-601.
- McKinnon, D., Cumbers, A., Pike, A., Birch, K., McMaster, R. (2009) "Evolution in economic geography: institutions, political economy and adaptation", *Economic Geography*, 85 (2): 129-150.
- Pendall, R., Foster, K. A., Cowell, M. (2008) *Resilience and regions: building an understanding of the metaphor*, Mimeo Institute of Urban and Regional Development, Ithaca, N. Y.: Cornell University
- Shaw, K. (2012) "Reframing resilience: challenges for planning theory and practice", *Planning Theory and Practice*, 13 (2): 308-312.
- Simmie, J, Martin, R. (2009) "The economic resilience of regions: toward an evolutionary approach", *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 1-17.
- Sunley, P. (2008) "Relational economic geography: a partial understanding or a new metaphor" *Economic Geography*, 84 (1): 1-26.
- Turner II, B.L.(2010) "Vulnerability and resilience: coalescing or paralleling approaches for sustainability science?", *Global Environmental Change* 20: 570-576.
- Walker ,B., Salt, D. (2006) *Resilience Thinking. Sustaining Ecosystems and People in a Changing World*, Washington, Covelo, London: Island Press.

Walker, J., Cooper, M. (2011) “Genealogies of resilience: from systems ecology to the political economy of crisis adaptation”, *Security Dialogue*, 42 (2): 143-160.

ΤΟΥΡΙΣΤΙΚΟΙ ΠΡΟΟΡΙΣΜΟΙ

- Biggs, D. (2011a) “Understanding resilience in a vulnerable industry: the case of reef tourism in Australia”, *Ecology and Society* 16(1): art. 30.
- Biggs, D. (2011b) *Case study: the resilience of the nature-based tourism system on Australia’s Great Barrier Reef*, Department of Sustainability, Environment, Water, Population and Communities.
- Biggs, D., Hall, M., Stoeckl, N. (2012) “The resilience of formal and informal tourism enterprises to disasters: reef tourism in Phuket, Thailand”, *Journal of sustainable tourism*, 20(5): 645-665.
- Busso, S., Stafford, K., Tews, M., Adler, H. (2011) “Towards a resilience model for the hospitality and tourism industry”, *Journal of human resources in hospitality and tourism*, 10(2): 195-217.
- Butler, R. W. (1980) “The concept of a tourist area cycle of evolution: implications for management of resources”, *The Canadian Geographer*, XXIV (1): 5-12.
- Farrell, B.H., Twining-Ward, L. (2004) “Reconceptualising tourism”, *Annals of Tourism Research*, 31: 274-295.
- Farrell, B.H., Twining-Ward, L. (2005) “Seven steps towards sustainability: tourism in the context of new knowledge”, *Journal of sustainable tourism*, 13(2): 109-122.
- Hamzah, A., Hampton, M. (2013) “Resilience and non-linear change in island tourism”, *Tourism Geographies: An International Journal of Tourism Space, Place and Environment*, 15(1): 43-67.
- Hunter, C. (1997) “Sustainable tourism as an adaptive paradigm”, *Annals of tourism research*, 24(4), 850-867.
- Lambert, E., Hunter, C., Pierce, G., MacLeod, C. (2010) “Sustainable whale-watching tourism and climate change: towards a framework of resilience”, *Journal of sustainable tourism*, 18(3): 409-427.
- Larsen, R. K., Calgaro, E., Thomalla, F. (2011) “Governing resilience building in Thailand's tourism-dependent coastal communities: conceptualising stakeholder agency in socio-ecological systems”, *Global Environmental Change*, 21: 481-491.
- Luthe, T., Wyss, R., Schuckert, M. (2012) “Network governance and regional resilience to climate change: empirical evidence from mountain tourism communities in the Swiss Gotthard region”, *Regional Environmental Change*, 12: 839-854.

Plummer, R., Armitage, D. (2007) “A resilience-based framework for evaluating adaptive co-management: linking ecology, economics and society in a complex world”, *Ecological Economics* 61: 62-74.

Ruiz-Ballesteros, E. (2011) “Social-ecological resilience and community based tourism. An approach from Agua-Blanca, Equador”, *Tourism Management*, 32: 655-666.

Schianetz, K. Kavanagh, L. (2008) “Sustainability indicators for tourism destinations: a complex adaptive systems approach using systemic indicator systems”, *Journal of sustainable tourism*, 16: 601-628.

Strickland-Munro, J.K., Allison, H.E., Moore, S.A. (2010) “Using resilience concepts to investigate the impacts of protected area tourism on communities”, *Annals of Tourism Research*, 37(2): 499-519.